

SH. ABDINAZIMOV, Z. ISMAYLOVA,
B. QUTLÍMURATOV

QARAQALPAQ TILI

11-KLASS USHÍN SABAQLÍQ

*Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrliǵı tastıyqlaǵan*

NÓKIS
«BILIM»
2018

UOK 831.512.121 (075.3)
KBK 81.2 Qar
Q-92

Avtorlar:
Sh. Abdinazimov, Z. Ismaylova, B. Qutlımuratov.

Pikir bildiriwshiler:

- U. Jaqsımova** — *filologiya ilimleriniñ kandidati, TITU Nókis filiali «gumanitar hám sociallıq pánleri» kafedrası docenti;*
G. Qarlıbaeva — *Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti;*
Ú. Xojalepesova — *Nókis qalası 28-mekteptiñ qaraqalpaq tili hám ádebiyatı páni muğallimi.*

**Respublika maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan
basıp shıǵarıldı.**

Qaraqalpaq tili. 11-klass ushın sabaqlıq. Nókis, «Bilim», 2018-
Q-92 jıl, 112 bet.

ISBN 978-9943-4445-0-8

UOK 831.512.121 (075.3)
KBK 81.2 Qar
Q-92

ISBN 978-9943-4445-0-8

© Sh. Abdinazimov hám t.b., 2018
© «Bilim» baspası, 2018.

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASINIŇ MÁMLEKETLIK GIMNI

Sózi I. Yusupov

Namasi N. Muhammeddinov

Jáyhun jaǵasında ósken bayterek,
Túbi bir, shaqası mıń bolar demek,
Sen sonday sayalı, quyashlı elseń,
Tınıshlıq hám ıǵbal sendegi tilek.

Naqıratı:

Diyqan baba nápesi bar jerinde,
Juwsan ańqıp, kiyik qashar shólinde,
«Qaraqalpaqstan» degen atıńdı,
Áwladlar ádiwler júrek tórinde.

Aydın keleshekke shaqırar zaman,
Mártlik, miynet, bilim jetkizer oǵan.
Xalqıń bar azamat, dos hám mehriban,
Erkin jaynap-jasnap, máńgi bol aman.

Naqıratı:

Diyqan baba nápesi bar jerinde,
Juwsan ańqıp, kiyik qashar shólinde,
«Qaraqalpaqstan» degen atıńdı,
Áwladlar ádiwler júrek tórinde.

§1. Qaraqalpaq tili hám onıń rawajlanıwı. Tildiń tálim-tárbiya hám basqa tarawlardagı orńı

Qaraqalpaq tili — túrkiy tilleriniń toparına kiretuǵın til bolıp, ol XV ásirdeń aqırı XV ásirlerde xalıq tili bolıp qalıplesken. Qaraqalpaq xalıq tili usı dáwirde qalıpleskeni menen onıń quramına kiretuǵın ruw hám qáwim tilleri óziniń saǵaların erte dáwirlerden aladı. Qaraqalpaq xalqınıń bay awızeki ádebiyatı, folklorlıq dóretpelerinde qaraqalpaq ádebiy tiliniń awızeki túri payda boldı. Al, qaraqalpaq jazba ádebiy tili bolsa, XIX ásirge kelip qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri — Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótеш h. t. b. shayırlardıń qosıqları jazba túrde dóretiliwi menen qalıplese basladı. Qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń rásmiy is qaǵazları stiliniń úlgeri XVIII ásirde qaraqalpaq ahidnamaları, Orenburg materialları dep atalatuǵın yuridikalıq hújjetlerdiń tilinde payda bola baslaǵan edi. Qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń ilimiy stili hám publicistikalıq stilleri XX ásirdeń 30 — 40-jıllarına kelgende payda boldı. Yaǵnıy, 1924-jıldan baslap «Erkin Qaraqalpaq» gazetasınıń shıǵa baslawı publicistikalıq stildiń qalıplesiwine tiykar bolǵan bolsa, eń dáslepki «Álipbe», «Egedeler sawatı» qaraqalpaq tili sabaqlıqlarınıń hám basqa da kitaplardıń basılıp shıǵıwı, sózliklerdiń dúziliwi qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń ilimiy stiliniń qalıplesiwine tásir jasadı.

Búgingi kúnde qaraqalpaq tili jámiyetimizdiń barlıq tarawlarında qollanıladı. Jańa tuwılǵan nárestelerge qaraqalpaq tilinde gúwalıqnama jazıladı. Balalar baqshaları, mekteplerde, akademiyalıq licey hám kásip óner kolledjlerinde, joqarı oqıw orınlarında tálim-tárbiya jumısları qaraqalpaq tilinde alıp barıladı, gúwalıqnama, diplomları hám hár bir puqaranıń kimligin tastıyıqlaytuǵın eń tiykarǵı hújjet — pasportlar qaraqalpaq tilinde jazıladı. Barlıq mákeme hám kárxanalarda is júrgiziw, radio esittiriw hám telekórsetiwler, gazeta-jurnallar, nızamlar qaraqalpaq tilinde qabıllanadı. Kárxana hám shólkemlerdiń atları jazılǵan taqtayshalar, kósheler hám qıyabanlardıń atları, jersuw atamaları qaraqalpaq tilinde jazılmaqta. Mine, bulardıń barlıǵı búgingi kúnde qaraqalpaq tiliniń jetilisip, bayıp hám rawajlanıp atırǵanınıń ayqın kórinisi. Demek, qaraqalpaq tili Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵında turmıstıń barlıq tarawlarında mámleketlik til sıpatında qollanımaqta.

Solay etip, házirgi qaraqalpaq ádebiy tili túrkiy tiller arasındaǵı rawajlanǵan tillerdiń biri bolıp jetilisti. Respublikamızdıń óz ǵárezsizligin qolǵa kirgiziwi, respublikamız aymaǵında tilimizdiń mámleketlik til sıpatında háreket etiwın támiyinlewshi birqatar nızamlardıń shıǵıwı, tilimizdiń rawajlanıwı ushın keń imkaniyatlar ashıp berdi, ana tilimizdiń abıroyınıń artıwına, qollanıw shegarası hám múmkinshilikleriniń keńeyiwine unamlı tásir jasadı. Házirgi künde respublikamızdıń jámiyetlik turmısınıń barlıq tarawlarında qaraqalpaq tili mámleketlik tili sıpatında qollanıwı nızamlı túrde belgilep qoyıldı. Bul bolsa qaraqalpaq xalqınıń basqa xalıqlardan ózgesheligin bildiretuǵın baslı belgisi bolǵan qaraqalpaq tiliniń qollanıw órisin keńeytiw ushın imkaniyat jarattı.

Sóylew mádeniyatı — házirgi qaraqalpaq til iliminiń áhmiyetli máselelerinen biri bolıp, ulıwma hám til mádeniyatımızdıń rawajlanıwına úlken tásirin tiygizetuǵınlıǵı belgili. Sheshenlik óneriniń sırların úyreniw, óz pikirin bayanlawda til qurallarınan kerekli orınlarda sheber qollanıw barlıq tarawlarda xızmet etiwshi hárbir adam ushın turmıs zárúrligi bolıwı kerek.

Sóylew mádeniyatı insannıń sóylew háreketi menen baylanıslı bolıp, ol sóylewdiń ádebiy til normalarına sáykes keliw dárejesin belgilewshi, tildegi normalastırıw máselelerin óz ishine alatıwın keń túsiniw.

Til — obyektiv túrde, sol tilde sóylewshi adamlardıń sanasında jaysaytuǵın hám sol tilde sóylewshiler ushın birdey orta qatnas quralı, al sóylew bolsa, tildiń usı tiykarǵı xızmetiniń ámeliy jaqtan iske asıwı bolıp esaplanadı. Tildi jaman yaki jaqsı dewge bolmaydı, sebebi, sóylew ǵana jaman yamasa jaqsı bolıwı múmkin. Ulıwma xalıqlıq tilde awızeki sóylew tiliniń birlikleri, dialektizm, kásiplik leksika, turpayı hám mádeniyatsız sózler, jargonlar qollana beredi. Biraq hárqanday xalıq tiliniń baylıǵı — belgili dárejede normaǵa túsken ádebiy tili esaplanadı. Ádebiy til — bul belgili bir normalarǵa túsip, jetiliske, ulıwma xalıqlıq tildiń eń joqarı túri, yaǵnıy belgili bir normaǵa tiykarlanǵan til. Jámiyet ushın kerekli bunday normalardı tildiń rawajlanıw barısına qaray sol tilde sóylewshi xalıqtıń ózi tańlap aladı. Awızeki sóylew tiliniń birlikleri, dialektizm, kásiplik sózler, turpayı hám mádeniyatsız sózler, jargonlar ádebiy tildiń quramına kirmeydi, sebebi, olar ulıwma xalıqqa teńdey túsiniwli emes, olardıń qollanıw órisi sheklengen. Olardan jámiyettiń rawajlanıw talabına juwap bergenleri ǵana ádebiy tilge ótiwi múmkin.

Til jámiyetniń rawajlanıw barısında ózgerislerge ushırap turatuǵın jámiyetlik qubılıs, al, sóylew bolsa, onnan da kóbirek ózgerislerge ushıraydı. Sebebi, sóylew hárbir sóylewshiniń ózine tán bolǵan uqıplılıǵı, bilim dárejesi, tájiriybesi, ortalıǵı hám sóylew situaciyasına baylanıslı ámelge asadı. Til hám sóylew hámme waqıtta óz ara tıǵız baylanısta boladı, demek, belgili normaǵa túsken ádebiy tildi durıs paydalanıw, ayılajaq pikirdi anıq, durıs, taza hám kórkem etip bildiriwge járdem etedi, yaǵnıy, ol sóylewshiniń sóylew mádeniyatın joqarı kóteredi.

Sóylew mádeniyatınıń basqa pánler menen qay dárejede baylanıslı ekenligin anıqlamay, olar arasında tutqan ornın belgilemey turıp, bul tarawdıń rawajlanıwı, onıń ózine sáykes nızamlılıqları haqqında sóz etip bolmaydı. Sóylew mádeniyatınıń jetik bolıwı onıń qanday jámiyette jasap atırǵanlıǵı, barlıq dógerek átirapımızdaǵı adamlar menen múnásibeti, óndiriste tutqan ornı, jámiyettegi úlesi, sóylew situaciyası sıyaqlı birqatar jaǵdaylar menen baylanıslı. Demek, til insan xızmetiniń hámme tarawları menen baylanıslı eken. Adamlar arasındaǵı qarım-qatnaslardıń arasında til arqalı ámelge asatuǵın qatnas eń áhmiyetlisi ekenligi oǵan ayrıqsha dıqqat penen qaraw zárúrligin keltirip shıǵaradı. Sóylew mádeniyatı adamzat tariyxınıń derlik barlıq dáwirlerinde de úsh áhmiyetli máselelerinen biri bolıp esaplanıp keldi. Sóylew mádeniyatınıń keń túrde úyreniliwi til ilimi páni ushın úlken áhmiyetke iye.

Til biliminde sóylew mádeniyatı túsiniǵiniń mánisin, áhmiyetin ashıp beretuǵın arnawlı jumıslar bolmaǵanlıǵı sebepli hár túrli kóz-qaraslardı ushıratamız. Tilshi alımlar sóylew mádeniyatın bir tilde durıs sóylew hám jazıw, pikirdi anıq hám túsiniikli bayanlaw, súwretlew hám obrazlı qurallardan ónimli, óz ornında paydalana alıw, sóylewdiń qısqaqlıǵı, ıqshamlıǵı, anıqlıǵı, milliyliǵı, sózdiń ápiwayı hám hámme ushın túsiniikli bolıwı sıpatında túsindiredi.

Joqarıda kórsetilgen baqlawlardıń hámmesi sóylew mádeniyatı ushın say. Biraq, usı jerde sonı da aytıp ótiw kerek, qaraqalpaq til biliminde házirge shekem sóylew mádeniyatı túsiniǵiniń áhmiyeti, mazmunı, izertlew obyektı máseleleri jeterli dárejede óz sheshimin tapqan joq.

Ózbek til biliminde H. Begmatov hám basqalar tárepinen dóretilgen «Ózbek nutqi madaniyati ocherklari» (Toshkent, 1988) qollanbasında

ózbek til biliminiń sóylew mádeniyatı tarawı aldında turǵan mashqala hám wazıypalar birqansha anıq bayan etilgen. Tilshi alımlardıń kórsetiwinshe, «sóylew mádeniyatı» tarawı tómendegilerdi óz ishine aladı:

— ádebiy tildiń normativ tillik imkaniyatları úyreniledi, onıń ulıwma jaǵdayı belgilenedi;

— ádebiy tildiń normativ til quralları sóylew mádeniyatı kóz qarasına bahalanadı, onıń ádebiy-kórkem belgilerine iye dep atalıwı múmkin bolǵan quralları anıqlanadı;

— sóylew mádeniyatı janlı sóylew ushın paydalı usınıslardı ajıratıp aladı;

— ádebiy tildiń normativ til birlikleri óz wazıypasın qay dárejede orınlawı janlı sóylew barısında kórip shıǵıladı.

Ádebiy tildiń normativ dúzilisiniń ámeldegi sisteması (til mádeniyatı hám sóylew mádeniyatı jaǵdayı) belgilenedi, tiyisli ilimiy juwmaqlar shıǵarıladı. Sóylew mádeniyatınıń ulıwma teoriyalıq máseleleri tómendegiler:

— sóylew mádeniyatı haqqındaǵı ilimiy túsiniкке anıqlıq kirgiziw;

— sóylew mádeniyatı hám til mádeniyatı túsiniкlerin anıqlaw hám olar arasındaǵı ózgesheliklerdi belgilew;

— sóylew mádeniyatına ilimiy túsiniк hám ilimiy taraw sıpatında anıqlama beriw;

— sóylew mádeniyatı obyektin belgilew, oǵan anıqlıq kirgiziw, onıń til biliminiń basqa tarawları menen baylanısın anıqlaw;

— sóylew mádeniyatı hám sheshenlik óneri arasındaǵı ulıwmalıq hám ózgeshelik táreplerin anıqlaw;

— sheshenlik ónerinde sóylew mádeniyatınıń ornı hám rolin belgilew;

— sóylew mádeniyatınıń lingvistikalıq hám pánler aralıq mashqalaların belgilew hám olardı óz ara shegaralaw, lingvistikalıq emes ólshemlerge múnásibetin olardı úyreniw zárúrligin, onıń normaların anıqlaw;

sóylew mádeniyatı «mádeniyatlı sóylew» túsiniкlerin úyreniw, talqılaw, sóylewdiń tiykarǵı lingvistikalıq belgilerin, ólshemlerin anıqlaw.

— mádeniyatlı sóylew ushın úlgi bola alatuǵın úlgilerdi tabıw;

— sóylew mádeniyatın izertlewdiń teoriyalıq hám ámeliy aspektlerin anıqlaw, bul aspektlerdi úyreniwshi lingvistikalıq qubılıslardı belgilew;

ádebiy tildiń ulıwma rawajlanıw nızamlıqları tiykarında baqlawlar alıp barıw;

— ádebiy til normalarındaǵı turaqlı hám ózgermeli qubılıslardı úyreniw;

— sóylew mádeniyatınıń ótmishtegi dástúrlerin úyreniw;

— imla sózlikleri dúzilisiniń ilimiy principielerin úyreniw hám belgilew;

— sóylew mádeniyatı tarawında qollanılatuǵın atamalardı tártipke salıw hám olardan durıs paydalanıwdı qadaǵalaw;

— jazba til mádeniyatı máseleleri, jazba tildiń áhmiyetin arttırıw, jazba til stillerin izertlew;

— jazba ádebiy til úlgili, mádeniyatlı til dep atawdı ilimiy jaqtan tiykarlaw, imla qaǵıydaların jetilistiriw, ondaǵı qáte-kemshiliklerdi saplastırıw;

— sóylew mádeniyatı máseleleri, onıń áhmiyetli táreplerin úyreniw, bul sóylew tiliniń ózine tán ózgesheliklerin, ádebiy normativ hám normativ emes táreplerin belgilew;

— awızeki mádeniyatlı sóylewdiń ólshemlerin belgilep beriw sıyaqlı máselelerdi kirgizedi.

Kórinip turǵanıday, sóylew mádeniyatın hártárepleme rawajlandırıw, awızeki hám jazba tilde ushırasatuǵın hár qıylı kemshiliklerdi saplastırıw, milliy ádebiy tilimizdiń dúnya tilleri arasındǵı ornın, abıroyın belgilep beriwshi jámiyetlik hám siyasiy másele sıpatında mámleketlik áhmiyetke iye. Demek, sóylew mádeniyatı pánin úyreniw hárbirimiz ushın zárúr hám áhmiyetli eken.

Qaraqalpaq tilinde sóylew mádeniyatı boyınsha jazılǵan miynetlerge tiykarlana otırıp, sóylew mádeniyatına tómendegishe anıqlama beriw múmkin:

a) sóylew mádeniyatı — bir tilde durıs sóylew hám jazıw;

b) sóylew mádeniyatı — pikirdi ápiwayı, anıq hám túsiniikli bildiriw;

v) sóylew mádeniyatı — tildiń kórkemlew qurallarınan sheber, óz ornında paydalana alıw;

g) sóylew mádeniyatı — sóylewdiń qısqalığı, anıqlılıǵı, pikirdiń izbe-iz durıs bayanlanıwı;

d) sóylew mádeniyatı — sóylewdiń ápiwayı, hámme ushın túsiniikli bolıwı.

Sorawlarǵa awızsha juwap berii:

1. Qaraqalpaqlar jasap atırǵan orınlardı aytıń, onıń tiykarǵı orını qaysı jer?
2. Sóylew mádeniyatı degenimiz ne? Ol qalay payda boldı hám ol nege tiykarlandı?
3. Sóylew mádeniyatı pánin úyreniw ne ushın zárúr dep oylaysız?

1-shınıǵıw. Úzindini oqıń. Til haqqındaǵı pikirlerden paydalanıp ana tilińizge húrmetińizdi bayanlap sóylep beriń.

QUTADǴU BILIG

(Baxıtqa baslawshı bilim)

Tildiń payda zâleli haqqında

Oqıw hám bilimge dilmashdur, bul til,
Adam ómiri ushın joldasdur, bul til.
Baxıtlı eter, til adamdı qádirler,
Ańlamay sóyleseń, geyde jábirler.
Ol misli háwlide jatqan Arıslan,
Tek ashıwı kelse ǵana tarısqa.
Óz tilinen azar shekken bir adam,
Mıń pushayman menen jasaǵan mudam.
Sóz benen alaman bárhá ashıwdı,
Tilim alıp ketpespeken basımdı.
Uzın arqan qıla berseń sózińdi,
Bir kúnleri alıp keter ózińdi.
Shiyrin sózli adam kerek jasawı,
Aqıl bolar eken tildiń tusawı.
Danışpan boladı bilip sóylegen,
Sol ushın da onıń sózi ólmegen.
Hárbir sózdiń tıp mánisin serledim,
Kóp sóylegen menen payda kórmedim.
Qısqa etip sóyle kelse iyini,
Mıń sózdiń de, bir sóz bolar túyini.
Az sózde danalıq aytsañ jetirip,
Kóp sóz kúlki eter tursań kópirip.

Ezbe bolma, sózdiń bárin iyelep,
Indemeseń atanarsań gúńelek.
Sonıń ushın pikirleriń keń bolsın.
Sıyqalangán jıltır sózler kem bolsın.
Tiliń qısqa bolsa basıń ulǵayar,
Sóziń qısqa bolsa jasıń ulǵayar.
Tildiń bolar eki túrli xızmeti,
Geyde sógis bolsa, geyde izzeti.
Hárbir gápiń bir danalıq sóz bolsın,
Til bilmegen soqırlarǵa kóz bolsın.
Bilimsiz adamda soqırdıń túri,
Sózińde boladı kewliniń kiri,
Nam-nıshansız óler bárhá nadanlar,
Sol ushın aqıllı bolıń adamlar.
Insanlardıń ólse daǵı ózleri,
Kóp adamnıń máńgi qalǵan sózleri.
Jaqınlasa góрге keter gezleriń,
Qaldır xalıqqa danıshpanlıq sózlerin.
Kóp sóyledim tildi maqtap, jamanlap,
Túsindire alsam bolar ámellep.
Kerek sózler turar bárhá alınıp,
Bolmasa miy qaltań keter jarılıp.
Bunı tek sen ushın aytım, perzentim,
Jáne de bar saǵan aytar niyetim.
Bul sózlerim saǵan bolǵay násiyat,
Sóz uqpaǵanlarda bolmas qásiyet.
Mennen saǵan miyras altın, gúmisim,
Sózge teń kelmeydi bári shirisin.
Gúmis tez sawılar hám pánt beredi,
Danalıq sóz gúmis alıp keledi.
Ómirge miyrasdur danalar sózi.
Sóz benen ashılar aqıldıń kózi.
Kishpeyil bolıp sózdi orayman,
Mennen dana bolsań úzir sorayman.
Bul sózlerdi bilimlige arnadım,
Bilimsizdiń tilin bile almadım.
Meniń hesh isim joq bilimsiz benen,

Áy, dana! Tek sóyleseyin siz benen.
Isiń aylanbasın deseń shalağa.
Bárhá joldas bolǵıl ullı danağa.
Sóz sóylegen adam geyde adasar,
Tıńlawshısı dúzetse de jarasar.
Pitpeydi sóz hesh ornına qoyılmay,
Buratılar nar túyeniń moynınday.
Bilip sólewshiler bardur bir talay,
Bárin xalıq qádirleydi hár qalay.
Barlıq jańalıqlar bilimde bolar,
Bilim menen aspanğa da jol salar.
Bilim menen túsin sózdiń mánisin.
Bilim menen aqla hár adam isin.
Sóz arqalı elge bilim tarqadı,
Adam mártebeli sózi arqalı.
Bilimsizdiń kúni soqırlar kibi.
Adam kózi sóz dur, danalıq-baxıt,
Sózdiń parqın bilip, sóyle hár waqıt.
Sóz benen güllener dástúr hám saltıń,
Naqıl-maqal etip aytadı xalqıń.
Adam kórki — júz, júzdiń kórki — kóz,
Dana kórki — til, tildiń kórki — sóz.
Sóz boladı qatnasıqtıń arqawı,
Adamlar sınılar sózi arqalı.
Sóz arqalı tanıs túrk begleri,
Sóz arqalı málim túrk elleri.
Danalardı oqıp kórip suyiniń,
Danalıq sóz shesher turmıs túyinin.
Bilimsiz tayaq jer bárhá tilinen,
Bilimliler óz sózine qarattı,
Táwbege keltirdi túrk, arabtı.
Sóz benen bilinip Xatamtaylıǵı,
Danalardıń bilim bolar baylıǵı.

Yusup Has Hajib.

Qosıqtı kórkemlep oqıń.

2-shınıǵıw. Qosıqtıń mazmunı tiykarında tekst dóretiń.

«HIBATUL-HAQOYIQ»

(Haqıyqatlar sıylığı)

Ilmnen dúr shashqıń kelse elińe,
Áwel bastan itibar ber tilińe.
Geyde adamǵa til jamanlıq qıladı,
Oylanbay sóyleseń tisiń sınadı.
Ádepli sóyleseń saqlanar janıń,
Sol sebepli tiliń bolar dushpanıń.
Ashshı sóylep úyrengeń soń jasınan.
Geybirewler juda bolar basınan.
Jaman sózden kewilde ǵam ornaydı.
Tili ashshınıń aqlı tolıq bolmaydı.
Oq jarası tez dúzelip ketedi,
Sóz jarası súyegińnen ótedi.
Jalgız awız sózi aqmaq basshınıń,
Kóp adamnıń qurıtadı dastıǵın.
Oylanbay sóylegen bárhá ókiner,
Oylanıp sóylegen ósip jetiler.
Til arqalı bolar hár qıylı ǵawǵa,
Til menen doslasar dushpan da jawda.
Bilimge baylanǵan tildiń de túbi,
Aqıllılıq bolar onıń bas jibi.
Tildi iske salarda oylas aqlǵa.
Aytpaqshı bolǵan sóz elge maqulma.
Rasululla payǵambar mınanday depti,
Adam otqa túsken tili sebepli.
Janıńnan gúder úz eki sóyleseń,
Xalıq inanbas báribir sen óleseń.
Jalǵan sózde máni bolmas jaltırar,
Ótirikshi adam bárhá qaltırar.
Hámme waqıt jolın tabar tuwrılıq,
Óz sózińe sen qalarsañ quwrılıp.
Bárhá panalap júriw qıyın tasanı,
Náhaq bolsań bereketiń qashadı.
Tuwrı sózli adam bolar pal kibi,
Jalǵan sóz piyazday ashshıdur túbi.

Jalğan sóz — kesellik, tuwrı sóz — shıpa,
Ótirikshi heshkimge etpegen opa.
Jalgız sózden elge merez bolasań,
Jalgız sózden qatarıńnan qalasań.
Kórgiń kelse bárhá jaqsılıq jolın,
Ústińe kiygeyseń tuwrılıq tonın.
Sózińde túsiniksiz giyne bolmasın.
Dushpanıń hesh waqıt sırıńdı almasın.
Pámsizligiń ushın sağan kúlmesin,
Sırıńnıń hámmesin eliń bilmesin.
Sırıńnıń barlıgın dostıńa aytpa,
Dostıńnıń dostı kóp, ol basqa jaqta.
Awızdan shıqqan sóz eldi aralar,
Eliw jurtqa ósek bolıp taralar. *(A. Yugnakiy)*

3-shınıgıw. Berilgen úzindini oqıń. Shayırdıń bul qosıq qatarları arqalı ne aytpaqshı bolğanın túsindirıń.

Taza minsiz hasıl tas,
Suw túbinde jatadı.
Taza minsiz hasıl sóz,
Oy túbinde jatadı.
Suw túbinde jatqan tas,
Jel tolqıtsa shıgadı.
Oy túbinde jatqan sóz,
Sher tolqıtsa shıgadı.

Jaqsıńnıń jaqsılıgı sol bolar,
Jaman menen bas qosıp,
Sóyleskendi ar eter.
Jamannıń jamanlıgı sol bolar,
Sóylese ózin-ózi júzi qara eter.
Bir jaqsıgá sáwbetlesip sóz aytsań,
Sol jaqsı jamanıńdı jasırıp,
Írisıńdı mol eter.
Bir jamanğa bas qosıp sóz aytsań,
Sol jaman sırıńdı pash etip,
Hárdayım dushpanıńa qor eter. *(Asan qayğı)*

4-shınıgıw «Ana tilim — maqtanıshım» temasında referat jazıń.

§2. Sóylew mádeniyatı — jámiyet mádeniyatınıń aynası. Sóylew mádeniyatı hám sóylew ádebi. Ullı danışpanlarımızdın sóylew ádebi haqqındaǵı pikirleri

Til mádeniyatı túsiniǵi belgili bir xalıqtıń ámelde qollanıwda bolǵan kópshilik tárepinen qabıllanǵan ádebiy tilin ańlatadı. Bunda til mádeniyatı sol tildiń rawajlanıw basqıshları, sonday-aq, úyrenilip atırǵan belgili bir dáwirdegi jetiskenlik dárejesinde kórinedi.

Al, sóylew sol tilde sóylewshi hárbir jeke adamnıń tilden paydalanıwı. Sonlıqtan, til mádeniyatı hám sóylew mádeniyatı óz ara baylanıslı, biri ekinshisin biykarlamaytuǵın, birgelikte rawajlanatuǵın tarawlar bolıp esaplanadı. Til biliminde «til mádeniyatı» hám «sóylew mádeniyatı» atamaları qollanıladı. Bul eki atama biri-biri tuǵız baylanıslı bolıwı menen ózgesheligine iye. «Til mádeniyatı» ataması ádebiy tildiń rawajlanıw basqıshı, onıń normalarınıń qalıplesiw dárejesin ańlatsa, «sóylew mádeniyatı» hárbir adamnıń til birliklerin sóylew barısında qollanıwı, onıń ádebiy til normalarına sáykesligin bildiredi.

«Sóylew ádebi», «sóz ádebi» atamaları haqqında toqtalatuǵın bolsaq, «sóz ádebi» túsiniǵine qaraǵanda «sóylew ádebi» túsiniǵi keńirek mánini ańlatıp, ol pikirdi bayanlawdıń ózine tán bolǵan hámme táreplerin qamtıydı. Sonıń ushın «sóylew ádebi» ataması keńirek qollanıladı.

Áyyemgi dáwirlerden-aq, tilge insannıń minez-qulqı, mádeniyatın kórsetiwshi belgi sıpatında qaralǵan. İnsan xızmetiniń hámme tárepleri til menen baylanısta bolǵanlıǵı ushın til tek qarım-qatnas quralı emes, al insanıyılıq pazıyletlerdi jámlegen ádep-ikramlıq ǵáziynesi bolıp esaplanadı. Ata-babalarımızdın sóylew ádebi haqqında kóz qaraları, filosofiyalıq baqlawları ásirlerden-ásirlerge ótip turaqlasıp, bekkemlenip barǵan, arnawlı óner dárejesine kóterilgen. Tilden paydalanıwda qopal, mádeniyatsız sózlerdi qollanbaw, menmenlik, ósek hám ótirik sóylemew sıyaqlı birqansha talaplar qoyılǵan.

Sonıń ushın da, XI ásirde jazılǵan Maxmud Qashǵariydiń «Devonu luǵat-at túrk» shıǵarmasında «Ádeptiń bası til» dep kórsetilgen, yaǵnıy ádep-ikramlılıqtıń eń baslı, tiykarǵı belgisi — til ekenligi ayrıqsha atap ótilgen.

Sóylew ádebi haqqında aytilğan pikirlerdi Kayqawıstıń «Qabus-nama», Yusup Xas Hajiptıń «Qutadǵu bilig», Axmed Yugnakiydiń «Haqıyqatlar sıylığı» shıǵarmalarında, sonday-aq, Álisher Nawayınıń shıǵarmalarında ushıratıwǵa boladı.

Qaraqalpaq naqıl-maqallarında, klassik shayırlarımız — Berdaq, Ájiniyaz shıǵarmalarında da sóylew ádebi sóz qúdireti ekenligi haqqında bahalı pikirler bildirilgen.

Insandı ruwxıy jaqtan jetilistiriw, kámil insan etip tárbiyalaw muqaddes Quran kitabında hám hádislerde de tiykarǵı másele sıpatında qaralǵan. Sol ushın Qurandı úgit-násiyatlawǵa arnalǵan diniy ádebiyatlarda da insannıń tili sóylew menen baylanıslı ekenligine ayrıqsha itibar berilgen. Quranda durıs sóylew, ótirik aytpaw, adamlardı sırtınan jamanlamaw, ósek sózlerdi basqalarǵa tasımaw, quday hám payǵambarlardıń atınan gúwaliq berip, ant ishiw h. t. b. tuwralı kóplegen ayatlarda maǵlıwmatlar berilgen. Máselen, «Háy, móminler, Alladan qorqıńlar, tuwrı sózdi sóyleńler (Ahzab súresi, 70 — 71 ayatlar)»; «Alla jaman sózlerdiń áshkara aytıluwın súymeydi (Nisa súresi, 148-ayat)». Bul jaǵday Axmed Yassawiy, Sulayman Baqırǵanıy sıyaqlı shayırlar dóretiwshiliginde de kózge túsedı. Máselen, Axmed Yassawiy óziniń hikmetleriniń birinde «Parsiy tilin biliban kóp aytadur túrkini» dep jazıp óziniń parsı tilin jaqsı bilgen halda túrkiy tilinde hikmetler dóretkenin bildiredi. Sonlıqtan da, ol túrkiy tildiń tazalıǵı ushın gúresken eń dáslepki kórkem sóz iyelerinen esaplanadı.

Sóylew mádeniyatı tariyxınan bizge belgili bolǵanıday, ótmishte sheshenlik óneriniń eń dáslepki kórinisleri Mısır, Assuriya, Vavilon hám Hindistan mámleketlerinde payda bolǵan edi. Keyin áyyemgi Greciyada hám Rimde sheshenlik óneri (oratorlıq) birqansha rawajlanıp, mámlekettiń ishki hám sırtqı siyasatında áhmiyetli orın iyelegen. Áyyemgi dáwirde Mısır, Assuriya, Vavilon hám Hindistan sıyaqlı mámleketlerde tilden paydalanıwǵa ayrıqsha kewil bólgen. Olar tilge insannıń kámillik dárejesin kórsetetuǵın belgi, yamasa tıńlawshılardı isendiriw quralı sıpatında múnásibette bolǵan.

Áyyemgi Hindistanda sóylew mádeniyatınıń rawajlanıwı «Maxabxarat», «Ramayana» sıyaqlı dástanları menen baylanıslı. Bul dástanlarda jetik insańǵa tán qásiyetler, belgiler, ózgeshelikler júdá joqarı dárejede táriyiplengen. Sonday-aq, hind xalqınıń áyyemgi diniy qosıqları jazılǵan vedalar waqıttıń ótiwi menen qarapayım xalıq ushın túsiniłwi qıyınlasıp barǵan. Nátiyjede, olardıń tilin ápiwayı türde túsiniw

hám túsindiriw ushın sózlikler dúziw, qıyın sózlerdi túsindirip beriwge, sonday-aq, vedalar tili hám stilin úyreniwge zárúrlık kúsheygen. Bul bolsa óz gezeginde hind oratorlıq óneriniń rawajlanıwı ushın sezilerli dárejede túrtki bolǵan. Bul ózgerisler nátiyjesinde hind til biliminde bir qatar ullı shıǵarmalar dóretilgen. Áyyemgi Greciya-da adamnıń sheshenlik bilimlerine iye bolıwı siyasiy áhmiyetke iye bolǵan. Oratorlıqtıń sırların biliw tek mámleket basshısı, xalıq jetekshilerine ǵana emes, basqa adamlarǵa da shárt bolǵan. Bul sol dáwirdegi sud oratorlarınıń mısasında da kózge taslanadı.

Sebebi, hárbir kisi sud aldında ózin shıraylı sózleri menen qorǵay alıwı zárúr bolǵan. Bunnan tısqarı joqarı qatlam wákillerine xızmet etiwshi sheshenler de bolǵan. Olar tiykarınan saltanatlı jıyınlarda, túrli rásmiy keshelerde mámlekettiń joqarı qatlam wákillerin táriyiplew menen shuǵıllanǵan. Nátiyjede, maqtaw sheshenligi payda bolǵan. Dáwir talabı hám turmıs zárúrligi bul dáwirde bir qatar dúnyaǵa tanılǵan dańqlı sheshenlerdi jetilistirip shıǵarǵan. Bul haqqındaǵı dáslepki maǵlıwmatlar Gomerdiń «Illida» hám «Odiseya» shıǵarmaları arqalı jetip kelgen. Bul shıǵarmalardı izertlegen Rim shesheni Kvintihan tásirli, ápiwayı hám sulıw pikir bayanlaw imkanıyatları keńliginiń gúwası bolǵan. Ol bul shıǵarmalarda pikir bayanlawda awızeki sóylew óneriniń roli úlken ekenligin hám sóylewdiń mazmunlı bolıwın támiyinleytuǵın ápiwayılıq, anıqlıq, kórkemlik, tásirsheńlik sıyaqlı belgiler sózdiń kórki ekenligin ayrıqsha atap ótken.

Greciya tariyxındaǵı ullı sheshenlerdiń biri — Demosfen. Ol sudta ózin qorǵawshı sud oratorı dárejesinen siyasiy orator dárejesine kóterilgen. Demosfen óz ústinde tınımsız jumıs alıp barǵan. Ázzi dawısı hám qaltırıp turatuǵın iynin dúzetiw ushın ol awzına tas salıp, iynine qılısh tirep turıw sıyaqlı shınıǵıwlar menen óziniń fizikalıq kemshiliginen qutulǵan. Onıń sózi siyasiy sıpatqa iye bolıp, jaǵdayǵa qaray ózgerip barǵan, onıń sózi tıńlawshılarına sáykes ápiwayı, túsiniqli, saltanatlı, salmaqlı, anıq bolǵan. Demosfen xalıq arasında úlken húrmet-izzetke iye bolǵan.

Demosfennen keyingi dáwir sheshenligi Aristoteldiń atı menen baylanıslı. Ol óziniń sheshenlik ónerine arnalǵan «Ritorika» atlı shıǵarmasında bul ónerdiń názik tárepleri haqqında pikir júrgizedi. Ol eń dáslep sheshenniń óz sózin durıs qurastırıwına, anıqlıǵına itibar beredi. Onıń pikirinshe, eger sózleriń anıq bolmasa, sheshen óz

aldına qoyğan maqsetine erise almaydı. Ol sonday-aq, sóylew proce-sinde til birliklerinen kórkem súwretlew qurallarınan kereginen artıq paydalanıwdı qaralaydı. Ol óz shıǵarmasında bul ónerdiń tiykarın quraytuǵın bes nársege yaǵnıy sheshen tárepinen materialdıń durıs tańlanıwına, olardıń jaylastırılıwına, materialdıń ózin eslep qalıp, sóz qurılısına itibar beriw, úyreniwge, sóz benen bayanlawǵa, kóz al-dına keltiriw arqalı aytıwǵa ayırıqsha itibar beredi.

Áyyemgi Rimde jetilisip shıqqan belgili sheshenlerden biri — Cice-ron. Ciceronniń sheshenlik óneriniń ózine tán tiykarǵı belgileri tó-mendegiler:

1. Sheshenniń ózine isenimi bekkem bolıwı kerek. Bunıń ushın sheshen óz sózinde bildirilgen pikirge tolıq iseniwi kerek.

2. Sóz tolıq dálilge iye bolıwı kerek.

3. Materialdı toplaw — sóylewge tayarlıqtıń tiykarı.

4. Materialdı durıs jaylastırıwǵa ayırıqsha itibar beriw kerek. Ma-terialdı ornalastırıw sonday bolsın, ol tolıq ózlestirip alıwǵa jeńillik jaratıp bersin. Bunıń ushın tekstti anıq bólimlerge bóliw kerek.

5. Hárqanday tarawda da sóylewdiń tabıslı shınıǵıwın biliw máse-lesi sheshedi. Eger sheshen óz sózi qaratilǵan tarawdı jaqsı bilme-se, ol qanshelli talantlı bolmasın óz tıńlawshısınıń dıqqatın awdara almaydı. Ciceron gáp qurawǵa ayırıqsha itibar beredi. Onıń pikir-inshe, hárbir gáp talapqa juwap bererlik dárejede quralǵanda ǵana jaqsı nátiye beredi. Ciceron tárepinen islep shıǵılǵan sheshenlik sóziniń qurılısı tómendegishe bolǵan:

1. Kirisiw.

2. Jumıstıń mazmunın bayanlaw.

3. Keyingi bólimlerin bayanlaw.

4. Dáliller — sózdiń eń áhmiyetli bólegi.

5. Tiykarǵı mazmundı atap ótiw.

6. Juwmaq jasaw.

Joqarıda atı atalǵan alımlardıń sóylew mádeniyatı, sheshenlik óneri haqqındaǵı kózqarasları sol dáwirdiń dúnya mádeniyatınıń rawajlanıwına úlken tásir kórsetip, Evropada sóylew mádeniyatınıń ayırıqsha pán sıpatında payda bolıwına tiykar saldı. Orta Azi-ya xalıqları mádeniyatı tariyxında sóylew mádeniyatınıń ózine tán ornı bar. Bul elde sheshenliktiń rawajlanıwı hám bekkemleniwinde Quranda insanlardı ruwxıy páklikke baǵdarlaw, olarǵa tuwrı joldı kórsetiw, ádep-ikramlılıqqa jat dep esaplangan illetlerden qutqarıw

maqsetindeki pikirlerdi «Söz jârdemide musılman adam jâmiyetlik ómirde ádatqa erisedi. Söz insaniyattı gózzallıqqa ashıq etedi hám azaplardan qutqaradı. Söz insandı dúnyalıq hám ilahıy jetiskenlik shıńlarına alıp shıǵadı» dep keltiredi.

Abu Rayxan Beruniy, Abu Nasr Farabiy, Ibn Sina, Abdulla al Xorezmiy, Maxmud Qashǵariy, Yusup Has Hajib, Zamaxshariy, Axmed Yugnakiy, Alisher Nawayı sıyaqlı danışpanlardıń dóretiwshiliginde de sólew mádeniyatına tiyisli biybaha pikirler bar.

Sólew mádeniyatına úlken úles qosqan alımlardıń biri Abu Nasr Farabiy sólewdiń qay dárejede jetik tolıq bolıwın aqıl menen baylanıstıradı. Ol insandıń sólew barısında ózin tutıwı basqalar menen sáwbetlesiw, qarım-qatnas payıtında itibar beriliwi kerek bolǵan táreplerin til haqqındaǵı ilimler—grammatika hám logika pánleriniń óz ara baylanıslı ekenin kórsetedi. Onıń pikirinshe, insan oyı usı úshewiniń tolıq talqısınan ótkennen keyin ǵana jetik bolıwı múmkin.

Abu Ali ibn Sina bolsa sheshen tómendegilerge ámel etiwı lazım dep esaplaydı.

1. Násiyat qopal túrde berilmewi kerek.

2. Sábwetlesiniń bilim dárejesin esapqa alıwı kerek

3. Násiyatqa, waz aytıwǵa kóp berilmew kerek, onı doslıq sáwbet túrinde alıp barıw kerek.

4. Násiyattı múlayım hawazda hám jeke ózine aytıw kerek.

5. Eger, kemshiligin aytpaqshı bolsań, basqalardıń kemshiligi menen salıstırıp al.

6. Eger, óz isenimińdi aytpaqshı bolsań, tek bir mısalgá súyenbe, bálkim, kóp mısallar menen dálille, sáwbetlesinińdi bunı júregine túyip alıwǵa, usı nârise haqqında oylawǵa hám haqıyqattı izlewge isendir.

7. Eger, sáwbetlesiniń seniń gáplerińe itibar menen qulaq salıp atırǵan bolsa, sáwbetti aqırına shekem dawam ettir hám hesh nârseni sır saqlama, lekin onıń itibarsızlıǵın sezseń, gápti basqa temaǵa bur.

Sólew mádeniyatı tariyxında XI ásirde jasap ótken ullı alım Kayqawıstıń «Qabusnama» shıǵarması da áhmiyetli orın iyeleydi. Ol bul shıǵarmada sólewshige násiyat tárizinde bir qatar pikirlerdi bayanlaydı:

Adam sózge sheber hám sheshen bolıwı lazım, bilmegen ilimińnen sóylemegil. Eger, söz aytpaqshı bolsań, sonday söz ayt, sózińniń raslıǵına hámme guwalıq bersin. Aytqan sózińnen pushayman qılmaıyın deseń oylanbastan sóyleme, hárbir sózdi oylap sóyle. Suwıq söz

sóyleme, suwıq sóz — bir tuqım, onnan dushpanlıq ónip shıǵadı. Kóp bil de, az sóyle, az bilseń kóp sóyleme, sebebi aqılsız kisi kóp sóyleydi».

Yusup Has Hajibtıń «Qutadǵu bilig» shıǵarmasında da tildiń pa-
zıyleti, payda-zıyanı haqqında bahalı pikirler bar:

Sózińe ıqtıyat bol, basıń ketpesin,
Tilińe ıqtıyat bol, tisiń sınbasın...
Amanlıqla kórgiń kelse ózińdi,
Tilińnen shıǵarma jaman sózińdi.
Danışpan boladı bilip sóylegen,
Sol ushın da onıń sózi ólmegen.
Nadannıń sózi óz basın jeydi...
Eki nárese qartaytpaydı adamdı:
Biri — sózi, biri — qulqı, saldamlı.

Axmet Yugnakiy óziniń «Hibatul-haqayıq» shıǵarmasında sóyle-
gende sózdi oylap, asıqpay dúziwge, kereksiz, qolaysız sózlerdi qol-
lanbawǵa, mazmunlı sóylewge shaqıradı. Naduris ayılǵan sóz sebep-
li keyin qısınıp, azap shegip júrmе, dep sóylewshige «Sózdi saylap
sóyle, asıǵıp aytpa, kerek emes sózlerdi jasır, jaman is sebepli keyin
basıńdı jasırıp júrmе» — dep eskertedi.

Abılqasım Maxmud az Zamaxshariydiń «Názik ibaralar» shıǵarma-
sında sóylew mádenyatına arnalǵan tómendegi pikirler ushırasadı:
«Óz doslarıńdı eń jaqsı xoshirey sózler menen yad et, meyli olar
sennen uzaqta jasasa da. Óz dostıńnıń sózin dıqqat penen tıńla, onı
tıńlawǵa ıqlasıń bolmasa da, onıń húrmetin ornına qoy. Eger tilińdi
sózden tiya almasań, óz dizginińdi shaytangá tapsırǵan bolasań».

Alisher Nawayı óziniń «Muhakamatul luǵatayin» shıǵarmasında
hárbir tildiń úlken yamasa kishiligine qaramay onıń ózine tán tá-
repleri bar, olardı basqa bir tillerden tabıw múmkin emes, degen
pikirdi aytip, parsı tili dańq shıǵarǵan til bolǵanına qaramay túrkiy
tilinde bolǵan bazıbir imkaniyatlar onda joq ekenligin bayan etedi
hám dálil sıpatında sol dáwirdegi túrkiy tillerinde bar bolǵan 99
feyil sózdi mısıl keltirip, olar parsı tilinde joq ekenligin atap kór-
setedi.

Alisher Nawayı óziniń «Maxbubul-qulub» shıǵarmasında keltirgen
«Kóńil ǵáziynesiniń qulpı — til, ol ǵáziyneniń gilti — sóz bil, Jaqsı
sózli adam jumsaqlıq penen dostına sóz aytadı. Kewilge túsiwi

múmkin bolğan ğam onıń sózi menen joq boladı. Sózde hárqanday jaqsılıqtıń imkanı bar. Tilge itibarsız — elge itibarsız. Til — sóylewdiń quralı. Sóziń kewlińde pispegenshe, tilge alma» sıyaqlı hikmetli sózlerdi aytadı.

Qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń kórnekli wákili Ájiniyaz «Aytqan sózdiń maǵanasın bilmese, onnan dúzde otlap júrgen mal jaqsı» degen qatarlar arqalı sóylewge bolğan ayrıqsha itibarın bildiredi. Berdaq óziniń «Jaqsıraq» qosıǵında:

Tereń aqıl kerek sózdi dizbege,
Tınıq qıyal kerek bárin sezbege,
Suw ishinde uwayımsız júzbege,
Bir qayıq júzlegen saldan jaqsıraq, — dep jazadı.

Demek, til tárbiyası ruwxıy jaqtan jetik, kámil insan tárbiyasınıń tiykarı bolıp, bul tárbiyada shańaraq, mektep, jámiyet hám kitaptıń ornı ayrıqsha.

Insannıń sóylew mádeniyatın rawajlandırıw sóylew kónlikpesi dáslep payda bolatuǵın shańaraqtan baslanıwı, shańaraq aǵzaları bir-biri menen óz ara qarım-qatnas payıtında, ádebiy til qaǵıydalarına sáykes, ádep-ikramlıq normaların saqlaw arqalı shańaraqta sóylew mádeniyatın qalıplestire aladı. Bunday tárbiya balalar baqshasında da dawam etip, bul jerde durıs sóylew, ótirik aypaw, kóp sóylemew, oy-lap sóylew sıyaqlı sóylew ádebine tiyisli qásiyetlerdi tárbiyashı arqalı balalar sanasına sińdirilip barıladı. Insannıń sózi tolıq qalıplesip úlgergen oqıwshılıq dáwirde oqıwshı qaraqalpaq tiliniń qaǵıydaları menen jaqınnan tanıadı, ádebiy til normaları, milliy til, ádebiy til hám dialektler, olar arasındaǵı ózgesheliklerdi úyrenedi.

Bul dáwirde biz muǵallimniń sóylew mádeniyatınan, yaǵnıy onıń sózi hár qıylı dialektlik sózlerden turpayı hám mádeniyatsız sózlerden awlaq, grammatikalıq jaqtan durıs, sóylewdiń awızeki hám jazba túr-lerin sheber paydalanǵan ustaz arqalı sóylew haqqında túsiniqlerimiz rawajlanıp baradı.

Bunda dáslep durıs aytıw hám durıs jazıw arasındaǵı ayırmashılıqtı túsiniw alamız, esitkenine qarap emes, jazılıwı tiyis qaǵıydalarǵa súyenip jazsa ğana qátege jol qoymaytuǵınlıǵın bilip aladı. Durıs sóylew qaǵıydaların jaqsı úyrenip alǵan oqıwshınıń sawatlılıq dárejesi de, tiliniń rawajlanıwı da jaqsı boladı.

Hárbir oqıwshınıń tildegi sózlerden, tildiń kórkemlew qurallarınan túsiniw, tańlap qollanıwı óz sózin shıraylı, tásirli, jaǵımlı etip qurawı onıń dóretiliwshilik bayan yamasa shıǵarma jumısında kórinedi. Mádeniyatlı sóylewdiń mánisin, nızam qaǵıydaların bilip alıw sháńaraqtan baslap joqarı oqıw orınlarına shekemgi basqışlarda kitap penen islesiw arqalı úyretip barıladı.

ÁJINIYAZ QOSÍBAY ULÍ SÓYLEW ÁDEBI HAQQÍDA

Sóylegende sheker eter sózińdi,
Kórgende biymaǵur eter ózińdi.

(Ellerim bardı)

Aytqan sózdiń maǵanasın bilmese,
Ol adamnan tilsiz ósken mal jaqsı.

(Jaqsı)

Sóz jayılar elden-elge,
Sózler shıǵar dilden-dil.

(Túser)

Jayılmasa sózi xalıqqa,
Shayır góne tamǵa megzer.

(Megzer)

Sózdiń nayza sipet óter,
Óz basına sóziń jeter.

5-shınıǵıw. Berilgen tekst tiykarında «Sóz sıyqırı» temasında bayanat jazıń.

«QABUSNAMA»DAN

Áy balam, bilgil, xalayıq tórt túrli boladı, sóz tórt túrli boladı: xalayıqtıń biri—sol biledi, biletuǵının da biledi, bunday kisi alımdur, oǵan boysınıw lazım. Biri—ol biledi, biletuǵının bilmeydi, ol uyqıdadur, onı oyatıw kerek. Biri—sonday bilmeydi, bilgenin de bilmeydi. Ol ańqaw-nadandur, onnan qashıw kerek. Sóz tórt túrli boladı: birinshisi—biliwge hám aytıwǵa kerek emes sózler, ekinshisi—biliwge hám aytıwǵa zárúr bolǵan sózler, úshinshisi—biliwge zárúr

ligi joq, biraq aytsa bolatuǵın sózler, tórtinshisi — bilse bolatuǵın, biraq aytıwǵa keregi joq sózler. Biraq aytılatuǵın hám biliw kerek sóz sonday boladı, dúnyanıń jaqsılıǵı sol sózge baylanıslı boladı. Bunday sóz dúnya ushın paydalıdur. Bunday sózdiń aytıwshıǵa da, esitiwshige de kóp paydası bar. Biliw múmkin daǵı, aytıw múmkin bolmaytuǵın sózler sonday boladı: bir hámeldar yaki bir dos adamnıń ayıbı saǵan málim boladı. Aqıl menen oylaǵan waqta onı aytıw uyatsızlıqdur. Sol ayıptı aytsañ, sol hámeldardıń ashıwı keledi, dostıń sennen qapa boladı. Yaki óz basına úlken is hám ǵawǵa arttırıp alasań, sonıń ushın bul sózdi biliw kerek, biraq aytpaw lazım. Bul tórt sózdi bayan ettim. Bulardıń jaqsısı hám biliw, hám aytıw zárúr bolǵan sózdir. Bul tórt sózdiń eki tárepi bar: biri gózzal tárepi, ekinshisi jaman tárepidur. Xalıq aldında sóyleytuǵın sóziń gózzal bolsın, bul sózdi xalıq qabil etsin. Xalayıq sóz benen bálent dárejege eriskenińdi bilsin, sebebi adamnıń mártebesin sóz arqalı bileđi, sózdiń mártebesin adam arqalı bilmeydi, sebebi hár adamnıń awhalı jay-jaǵdayı óz sózi astında jasırınǵan boladı, yaǵnıy bir sózdi bir ibara menen aytsa boladı, onda esitken adamnıń kewili jaǵdaysız boladı, sol sózdi basqa bir ibara menen aytsa, esitken kisiniń kewili menen ashıladı.

Hikaya. Sonday dep esitkenmen, bir kúni Xarun ar Rashid bir tús kórđi, yaǵnıy awzındaǵı barlıq tisleri túsip qalǵan mısh. Azanda turıp bir tús jorıwshını shaqırıp bul tústiń jorıwı ne dep soradı. Jorıwshı ayttı: «Áy, Ámiralmuminniń, seniń qasındaǵı hámme aǵayın-tuwısqanlarınń óledi, sennen basqa hesh adam qalmaydı». Xarun ar Rashid ayttı: «Meniń betime sonday ǵam-dárt penen tolǵan sózdi aytasań ba? Eger meniń hámme aǵayınlerim ólse, men ne is qılaman hám qalay kún keshiremen?» — dep jorıwshıǵa júz tayaq urıwdı buyırdı. Keyin basqa bir jorıwshını shaqırdı hám túsiniń jorıwın soradı. Jorıwshı ayttı: «Áy, Ámiralmuminniń, seniń omiriń hámme aǵayınlerińniń ómirinen uzaq boladı». Xarun ar Rashid ayttı: «Bárshe aqıldın birew hám ekewiniń jorıwı bir jerden shıǵadı. Biraq áwelgi jorıwshınıń ibarası menen keyingi jorıwshınıń sóziniń arasında úlken pariq bar» hám (Xalifa) keyingi jorıwshıǵa júz tillá beriwdi buyırdı.

Suwıq sóz sóyleme. Suwıq sóz bul bir dán, onnan danıshpanlıq ónip shıǵadı. Qanday dana bolsań da, ózińdi nadan tutqıl, óytkeni sonda saǵan ilim-óner úyreniw esigi ashıq bolar. Sózdi hám ilimdi

jaqsı bilseñ de, hesh bir sózdi buzba, tuwrı táriple. Sózdi ózgertpey, buljıtpay sóyle. Hámeldarlar menen hámeldarlarday, ápiwayı adamlar menen ápiwayı adamlarday sóyleskil, (bunday waqta da) aqıllılıq shegarasınan shıqpa, seniñ sóziñ esitken adamğa awır tıyılmesin, (eger sonday bolmasa) sóziñdi hám dáliyil menen de tınlamaydı, (bunday waqta) olardıñ ırzalığına qarap sóylegil (sonıñ menen sen ol jağdaydan) aman bolasañ.

Áy balam, sen qanshelli sóz shesheni bolsañ da, sóz bilimdanlıǵı waǵında issiz bolıp qalmawıñ ushın óziñdi bilgenlerden pásirek usla. Kóp bil de, az sóyle, az bilseñ kóp sóyleme, sebebi aqılsız kisi kóp sóyleydi: aytqan ekenler, úndemiy otırıw salamatlılıq sebebidur dep. Sebebi kóp sóylewshi aqıllı adam bolsa da, xalıq onı aqılsız deydi, aqılsız adam úndemey otırsa, adamlar onı aqıllı dep esaplaydı. Eger, sen júdá pák, jaman islerden óziñdi tıyıwshı bolsañ da, óziñdi maqtamaǵıl, sebebi óz paydañ ushın gúwa bolsañ, seni hesh kim tınlamaydı, seni xalıq maqtasın, soǵan háreket etkil hám sonday etip sóylegil: bul sóz saǵan payda keltirsın, biykar hám zaya ketpesin.

§3. Mádeniyatlı sóylew hám onı qalıplestiretuǵın tiykarǵı belgiler

Hámme aǵzañ tozar, biraq til tozbaz biraq,
Múshelerdiñ mıqlısı til der edim.
«Tilim awırdı» dep doktorǵa qatnap,
Ukol alıp júrgen adam kórmedim.

(I. Yusupov)

Ana tilimiz — bul xalqımızdıñ arı-hújdanı, adamgershilik aynası, onı hár tárepleme tereñ úyreniw nátiyjesinde xalqımızdıñ ótkendegi miyrasların, tariyxımız benen mádeniyatımızdı, ádebiyatımızdı, salt-dástúrlerimiz benen úrp-ádetlerimizdi bilip alıwǵa erisemiz. Sonıñ ushın da, ana tili — bul millettiñ negizgi tiregi bolıp tabıladı.

Mádeniyatlı sóylew degende biz sóylew menen jazıwdaǵı sıpayılıqtı yaqi birewge izzet-húrmetlilikke túsiniw qoymastan, sózdi dál qollanıw sheberligin, bildirejaq pikiriniñ anıqlılıǵın, oydıñ ıqshamlılıǵı menen til ótkirliǵin túsinemiz.

Qálegen insan sózlerdiñ leksika-grammatikalıq mánileri menen onıñ tilde qollanıw ózgesheligin ózlestiriw nátiyjesinde sózlerdi

durıs qollana biliwge ádetlenedi. Adamlarǵa mehir-muhabbat penen qarawǵa úyrenedi, logikalıq oylawı rawajlanadı, durıs sózlilik penen haq niyetlilik, álpayımlılıq penen sıpayılıqtı, gózzallıq penen súy-ispenshilikti, túsimpazlıq penen miyzamkeshlikti. Qayırqomlıq penen miyirmanlıqtı bilip alıwǵa erisedi. Tilimizdiń leksikasında qanshama jańǵa jaǵımlı shiyrin sózler kóp ekenligine guwa boladı.

Til — bul millettiń biybaha ruwxıy baylıǵı. Demek, solay eken, til arqalı xalqımızdıń tariyxıy úrp-ádetleri, mádeniyatı, ádebiy miyrasları sáwlelenedi. Ilimdi, mádeniyattı úyreniw texnikanıń sırın biliw jaqsı ónerdi, kásipti iyelew, hártárepleme jetiliskeń mádeniyatlı kishipeyil, adamgershilikli, miynetsúygish azamat bolıp tárbiyalanıw — bulardıń hámmesi ana tilin jetik biliw arqalı júzege asadı. Solay eken, biz óz ana tilimizdi húrmetlewimiz, onıń qádirine jete bilwimiz kerek boladı. Bul ushın tildiń sózlik quramındaǵı sózlerdiń mánilik ózgesheliklerin, onıń grammatikalıq qurılısın tereń iyelep alıwǵa erisiwimiz kerek boladı. Sonda ǵana biz, óz pikirimizdi basqalarǵa durıs jetkeriwde qálegen anaw yamasa mınaw sózdi gápte orınlı qollana alamız. Sebebi, sóz — bul oydıń sáwlesi, oy túsiniksizliginen sóz túsiniksizligi payda boladı, áńgime sózde emes, sózdiń qanday sóz benen aytılwında, — deydi ullı sınshı V.G. Belinskiy. Demek, sózdi qalay bolsa solay ayta salıwda emes, al onı zárúrli jerde orınlı qollana bilwde. Sonıń ushın, sóz mülkiniń sultanı A. Nawayı «Til — ruwxıy baylıqtıń qulı, sóz — onıń gilti» — dep júdá durıs bahalaydı.

Haqıyqatında da, sóz — bul tildiń tawsılmas miywesi, eger adam usı miyweni qanshama hár tárepleme tereń iyelese, sózdi erkin túrde gápte durıs, orınlı, júyesine keltirip qollana alsa ǵana, sóylewshiniń sózge sheshen, mádeniyatlı insan ekenligi bilinedi. Eger óz ana tiliniń sóz baylıǵın úyrenip, bilgen sózleriniń mánisin tereń ańlaǵan menen kúndelikli turmısta aqılǵa muwapıq paydalana almasa, ol sawatlı insan bola almaytuǵınlıǵı turǵan gáp.

Álbette, sawatlılıq — bul tek jazba túrde ǵana emes, qálegen insanniń ádebiy tilde durıs sóyley bilwine de baylanıslı. Sebebi, sózdiń jańǵa jaǵımlı shiyrin bolıwı yamasa adamǵa azar beriwshi ızalı, ashshı bolıwı sóylewshiniń sózdiń mánisine itibar berip sóylewine tikkeley baylanıslı ekenin umıtpaǵanıımız maqul. Sonıń ushın: «Biyday nanıń bolmasa, biyday sóziń joq pa edi» dep aytqan.

Haqıyqatında da, biziń hárbirimiz ana tilimizdiń tawsılmas baylıǵınan kútá sheber, tujırımlı paydalanganımızda ǵana birew menen

birewdi doslastıratuğın da, júz kórmes etetuğın da tilge durıs qatnas jasawdı úyrenemiz.

Qaraqalpaq xalqı sózge bay, sheshen xalıq. Sózge sheshen adam júyeli sózden orınlı paydalanadı. Shehsen adam sózdi jetik iyelegenlikten insan tágdirinde eń qıyın, shiyelenisken jaydaylarda da, sózlerdi danalıq penen durıs qollanıp, jol tawıp kete aladı.

Ata-babalarımızdan miyras naqıl-maqallar, jumbaq, ertekler, dás-tanlar menen qansha tanıs bolsaq, sóz qádirin sonshama tereńirek túsine alamız.

Ata-babalarımız hárbir sózin naqılsız aytpaytuğın bolǵan. Hátte, «Naqıldı bir aytpasa aqmaq aytpaydı, Aqıllı adam sózin naqılsız aytpaydı» dep óz pikirin bildirgen.

Sózdiń qúdireti haqqında: «Jaqsı sóz — jarım ırıs», «Jaqsı sóz jandı súydirer, jaman sóz jandı kúydirer», «Oynap sóyleseń de, oylap sóyle»,

«Qulaqtan kirgen ǵıybat sóz, júrekke barıp muz bolar».

«Sóz mánisin bilmegen, ózine sóz keltirer»;

«Tayaq etten ótedi, sóz súyekten ótedi»;

«Ańlamay sóylegen awırmay óledi»; «Til tas jaradı, tas jarmasa, bas jaradı», «Tawdı tastı jel buzar, adamzattı sóz buzar», «Aytıwshı aqıl bolsa, tıńlawshı — dana bolar» sıyaqlı naqıl-maqallarda kúndelikli sóylew hám jazba tilimizde qarım-qatnasta sózdi orınsız qollanbaw kerekligin uqtıradı. Ózbekistan Respublikasınıń birinshi Prezidenti I. A. Karimov «Fidakor» gazetası xabarshısı menen bolǵan sáwbetinde: «Barlıq jaqsı páziyetler insan qálbine eń aldı menen ana háyyiwi, ana tininiń tákirarlanbas gózzallığı menen sińedi. Ana tili — bul millettiń ruwxı. Óz tilin joǵaltqan hárqanday millet ózliginen ayrılıwı sózsiz» — degen pikirdi bildiredi.

Ózbekistan Respublikasınıń birinshi Prezidenti I. A. Karimov birinshi shaqırıq Ózbekistan Respublikasınıń Oliy májilisiniń toǵızınshı sessiyasında «Óziniń pikirini ana tilinde ózbetinshe ayqın, sulıw hám qısqa túrde bildire almaytuğın qanıgeni, basshını túsiniw hám aqlaw qıyın» — degen pikirdi ortaǵa qoyǵan edi. Álbette, bunda hárbir ayılǵan oy-pikirdiń dál ayqınlığına, bildirejaq oydıń logikalıq baylanısına, izbe-izliktiń saqlanıwına, gáplerdiń biri — ekinshisin tolıqtırıp barıwına ayrıqsha dıqqat awdarıwımız lazım.

Kim ana tilin tereń bilgisi kelse, usı tilde dál, orınlı mazmunlı sóyleymen dese hám sawatlı jazıwdı qálese, kórkem hám ilimiy

ádebiyatlardı oqıp úyreniw arqalı xalıq baylıǵın ózlestire aladı. Naqıl-maqallar menen birge sinonimler, antonimler hám omonimlerdi, metaforalar menen metonimiyalardı, sinekdoxa menen ushırma sózlerdi, gónergen sózler menen tariyxıy sózlerdi tabu hám evfimizm hám frazeologizmlerdi, bilip aladı, sózlik qorı artadı, ádebiy til qaǵıydaların iyeleydi, awızsha hám jazba til baylıǵı artadı, óz pikirlerin anıq, ıqsham etip bayanlawǵa erisedi. Bul haqqında I. Karimov «Birinshi gezekte biziń ideyamız xalıqtıń ásirlerden beri kiyatırǵan dástúrlerine, úrp-ádetlerine, dinine ruwxıy-milliy baylıqlarına, kózqarasına, oy-pikirlerine tiykarlanıwı tiyis» — dep kórsetken edi. Rasında da, jaslardıń ózin qorshaǵan dúnyaǵa bolǵan kózqarasların qalıplestiriwde ana tiliniń sózlik qorınan keń paydalanıw, sol sózlerdiń leksika-grammatikalıq mánilerine tereń pikir júrgiziw zárúr boladı.

Xalıqtıń milliy dástúrlerine baylanıslı bolǵan sózler (tusaw kesiw, besik toy, jerlewge baylanıslı salt dástúrlerdiń sozler menen qosıp mazmunın biliw arqalı da xalqımızdıń milliy ózine tán ózgesheligin kórsete alatuǵın kóp sózlerdi bilip alamız.

Tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretuǵın áke, ata-ene, apa-sińli, jigít aǵa, qız apa, qarındas, dayı, jiyen, bóle, jeńge, baja, jezde, kúyew bala, quda, qudaǵay, qudasha, abısın, qayın ata, sıyaqlı jaqın adamlardı atawda onıń bildiretuǵın mánileri menen birge xalqımız arasındaqı ázelden kiyatırǵan sıylasıq, jaqınlıqtı da sezemiz, túsine alamız, oǵan ámel etiwge háreket etemiz.

Turmıs ushın zárúrli bolǵan xalqımızdıń kúndelikli turmısta paydalanıp kelgen úy-úskene múlkleriniń atamaların biliw (sandıq, qarshın, boqjama, kergi, qozaq, sharıq, urshıq, arsha, shıǵırshıq, órmek, sebet, boyar, shıpta, qap, qalta, tas shıra, burǵı, qayshı, qa-shaw, gúrek, bel, ketpen, temir jaba, oraq, shókkish, biz h. t. basqa zatlardıń atamasın biliw arqalı da ótmish penen búgingi kúndi biliwge hám keleshekti kóz aldına keltiriw arqalı dóretywshilikti rawajlandırıwǵa baǵdar boladı.

Tilimizdegi shiginniń qamırınday, qas penen kózdiń arasında, suw juqpas, salısı suwǵa ketiw, otı óre janbay, awzın ashpay, til tiy-gizbey, iyneni jipke diziw, janı ashıw, iyne menen qudıq qazǵanday, tún uyqısın tort bóliw, ala jipti kesiw, tırnaq astınan kir izlew, qoy awzınan shop almaw, awzınan tozıw, túbine duz egiw, kózge ilmew, qamırdan qıl suwırǵanday sıyaqlı frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen paydalanıw tilge ótkirlik beredi. Biraq ana tilimizden paydalanıwda

ayırım adamlarda üstirtinlikke jol qoyadı. Olar tilimizdegi túpkilikli sózler bola tura, óz tilinde durıs paydalanıwdı esten shıǵaradı yama-sa basqa tildegi sózlerdi orınsız keltirgendi maqul kóredi. Konkurs ótkeriw, obedke ketti, kontrolnıymdı tapsırdım, chernovikke jazdım, zvonok boldı sıyaqlı sózlerdi kóplep keltiriwge boladı. Bul túrinde ana tilimizge qıyanet etiw ǵana emes, adamnıń júregın jaralaytuǵın qubılıs. Den sawlıqtı saqlaw mákemelerinde xalıq penen qarım qat-nas jasawda dári-dármaq atamalarında bunday mısallardı kóplep ushıratıwǵa boladı. Tilimizde bunday kórinisler ana tilimizdiń áh-miyetin, onıń sózlik quramın bargan sayın tómenletiwge, altınnan da qádirli sózlerdiń turmısımızda qollanıwdan shıǵıp qalıwına alıp keletuǵınlıǵı turǵan ǵáp. Tilimizdegi plan delo, krujok, aktiv, xarek-teristka, doklad, kollektiv sıyaqlı sózler awızsha sóylewde ǵana emes, jazba túrinde de solay jazılıp atırǵanlıǵı ashınarlı jaǵday.

Durısında da, termin kópshiliktiń talǵamınan ótkennen keyin hám-mege túsinikli túrinde kem-kemnen qalıplese, ulıwma qollanıwshı-lıqqa iye boladı. Eger de, sol turaqlılıqqa iye bolǵan termindi hár kim ózinshe hár túrli paydalana berse ayılajaq pikirdiń mánisi buzıladı. Mazmun anıq bolmaydı hám gúmilji oy payda boladı. Nátiyjede, tilde shubarlanıw júz beredi, ádebiy til qaǵıydalarınıń buzılıwına se-bep boladı.

Sonday-aq, ayırım qánige adamlar sóylegende yaki, deydi, yaǵnıy, sonday, taǵı, búytip, sonıń menen sıyaqlı sózlerdi qayta-qayta, orınsız qaytalay beriwi de ayılajaq pikirdiń tıńlawshıǵa túsinikli túrde jet-keriliwine keri tásir etedi. Barhurdur Ibn Mahmud «Adam óz tiline barlıq waqıt iqtıyat bolıwı, hár bir sózdi oylap, soń sóylewi lazım. Adam qay jerde bolmasın, qashan bolmasın, tilin jaman sózden asırasa, oylap mańızlı sóylese, barlıq waqıt payda tabadı. Ayılǵan sóz — atılǵan oq, onı qaytarıp bolmaydı. Kóp sózde kóp qáte boladı. Kóp adam tili arqalı ózin bálege giripdar etedi. Siyenege qadalǵan nayzanı shıǵarıp alıwǵa boladı, biraq júrekke qadalǵan júrek záhárin shıǵarıp alıp bolmaydı» — dep násiyat etedi. Sonı da aytıwımız kerek, ana tilimizde sulıw, mazmunlı kerek sózleriniń sınarları bolıwına qaramastan, olardı qollanbaytuǵın dárejege jettik. Tilimizde kesel sóziniń mánisin jangá azar bermey ayılatuǵın nawqas, biytap, awırıw sózleri, óldi sóziniń mánisin beretuǵın qaytı boldı, dúnyadan ótti, kóz jumdı sózlerin paydalanǵan maqul. Qaraqalpaq tilinde ayırım sózlerimizdi paydalanbaǵanlıǵımızdan sózlerdiń umıtılıp ketiwine

alıp keliw jaǵdayları ushırasadı. Shıraq sózin svet, ójire, bólme sózin kvartira dep aytqanıımızdı bilmey qalamız. Bul sózler shayırlardıń shıǵarmalarında tómendegishe beriledi.

Anaw meshit munarlangan,
Baslarında shıraq jangán. (*Berdaq*)
Jerdiń astı ójire-ójire,
Bárin kórdim júre-júre. (*A. Dabilov*)

Kim ana tilin tereń úyrense ǵana, ol sheshen, dilwar bolıp jetiledi. Eger tildi turaqlı túrde úyrenip barmasaq altınnan da qımbat qádirli sózlerimiz umıtılıp batıl bolatuǵını turǵan ǵáp. Bul tuwralı xalqımızda:

Tillar batıl bolar, sheshen bolmasa,
Jollar batıl bolar, kárwan bolmasa, — degen sózler bar.

Demek, bul orında «Jaqsı sózdiń qádirin qatı qulaq yad biler» degen naqıldı este tutqan maqul. Ana tiline bolǵan qızıǵıwshılıǵımızdı arttırı alǵanıımızda ǵana, jas áwladlardı adamgershilikli, aqıl parasatlı, sóylegende hárbir sóziniń tórinde tereń máni jatatuǵın qopal, kópirme sózden awlaq júretuǵın til algısh kishipecil, tuwrı sózli, túsimpaz, sózge sheshen, keleshekte belgili bir kásipti durıs tańlap ala biletuǵın insanlardı tárbiyalap alamız.

6-shınıǵıw. Qosıqtı oqıń. Shayırdıń pikirin qalay túsingenińizdi aytıp beriń.

TILEK

Arıw hayal qarsısında,
Dize búgip basın iygen.
Rıcarday túsken sına,
Ótinemen ómir sennen:
Sen qúdiretli saqıy eden.
Asıraygór tórt báleden:
Kúnlemewge úyret meni.

7-shınıǵıw. Berilgen teksttiń mazmunınan paydalanıp, «Waqt qádiri» atamasında bayanat jazıń.

Áyyemnen qalǵan mınaday áńgime bar: Kúnlerdiń birinde turmıstıń kóp oyılı-bálentini kórgen kekse bir danıshpannan soraptı: «Siz te-

berik, ullı jastasız, turmısta jaqsını da jamandı da kórdıńız. Aytıńız, siz bul jariq dúnyaǵa kelip, neni arttırdıńız, neni joǵalttıńız?»

Danışpan oylanıp turıp, bılay juwap beripti: — «Men bul dúnya-da kóp nárseni kórdim. Kóp nárseni taptım da, joǵaltım da. Men kóp mal-dúnyaǵa iye boldım, kóp mal-dúnyanı joǵaltım. Biraq bul dáwletimdi joǵaltqanıń ushın onshellı kúyinbeymen. Sebebi bul baylıqtı ózim tapqan edim, ózim joq ettim. Qala berse, eger men hadal miynet etsem, jáne baylıq tabıwım qıyın emes, degen qıyal hámiyşe tásele berip keldi. Men dúnyaǵa kelip, azlı-kópıli hámellerge eristem. Olardıń kópshiligin joq ettim de. Biraq men sonday bir biybaha gáziyemdi joǵaltım, bunıń ushın ózimdi heshqashan keshire almayman. Bul — meniń bosqa ótken waqıtlarım, biykar ótken kúnlerim, biyhuwda ısırap bolǵan aylarım. Qullası, ómirimniń biykar ótken bólegi, — dep dúnya-mal tabılsa da, waqıt degen nárseniń heshqashan tabılmaytuǵın baylıq ekenligin aytıptı. Xalqımızda: «Waqtıń óttim demeydi, ótkeni qaytıp kelmeydi» degen danalıq sózi mine usı eken.

Waqıt oǵada qádirlı. Dana xalqımız «Waqtıń qádirine jet» dep aytadı. Bos waqtı qádirley biliw, onnan ónimli paydalanıwdı názerde tutıp ayılǵan danalıq sózi eken. İnsan ómirinde waqıt úlken baylıq. Adam jaslıq dáwirinde bilim aladı. Kitap penen islesedi. Sport penen shuǵıllanadı. Ata-anasına járdem beredi. Jámiyetlik jumıslarǵa da qatnasadı. Demek, jas waqtımızdan usı jumıslardı ónimli hám paydalı orınlawımız ushın biz waqtı durıs paydalanıwımız kerek. Eger waqtı durıs paydalanbasañ, mugallimniń bergen tapsırmasın orınlamasañ, bilimińdi tereńletip, aqılıña aqıl qospasañ yaki sport penen shuǵıllanbasañ, onda eń qımbatlı baylıǵıń bolǵan waqtı bosqa ótkergen bolasañ. Waqıt qúdiretli. Onı durıs paydalanıwımız kerek. Sebebi waqıt bizge eń qımbatlı baylıqlardı, ádep-ikramlılıqtı, adamgershilik paziyetlerdiń eń jaqsı úlgilerin ózlestirip alıwımızǵa járdem beredi. Waqtıtan durıs paydalana bilgenimiz, ómirdi jaqsı kórgenimiz.

Bos waqıt qaldırmaı, onı ónimli paydalanıw hárbir oqıwshınıń ádiwli wazıypası. Eń aldı menen waqtı durıs bólistirip, jumıslardı óz waqtında orınlasaq, bizde bos waqıt bolmaydı dep oylayman. Men sabaq tayarlayman, ádebiy kitaplar oqıyman, hár qıylı tańlawlarǵa qatnasaman. Ásirese, sport penen shuǵıllanaman.

§ 4 — 5. Sóylewdiń durıslıǵı — ádebiy til hám ádebiy norma

Ózbekistan Respublikasınıń birinshi Prezidenti I. A. Karimov «Barlıq jaqsı paziyetler insan kewline eń aldǵı menen ananıń háyyiwi, ana tiliniń qaytalanbas, gózzalıǵı menen sıñedi. Ana tili bul millettiń ruwxı. Óz tilin joǵaltqan hárqanday millet ózliginen ayrılıwı sózsiz» — degen bahalı pikirdi bildirgen edi hám ayrıqsha «Óz pikirin erkin, ana tilinde shıraylı hám anıq bayanlay almaytuǵın qánigeniń, á sirese basshı orında otırǵanlıǵın búgin túsiniw de, ańlaw da qıyın» — dep atap ótken edi.

Sóylewdiń durıslılıǵı — sóylew mádeniyatınıń baslı belgisi. Sóylewdiń durıslılıǵı sóylewshi menen tıńlawshınıń, jazıwshı menen oqıwshınıń bir-birin tez hám ańsat túsiniwin támiyinleydi. Eger sóylew durıs bolmasa, ol anıq hám logikalı bolmaydı. Sóylewdiń durıslılıǵı degende sóylew mádeniyatınıń zárúrli hám eń tiykarǵı shárti sıpatında ádebiy tildiń normalarına qatań hám anıq muwapıq keliwi, onıń orfoepiyalıq, orfografiyalıq hám grammatikalıq normalarına sáykes keliwi túsiniledi.

Sóylewdiń durıslılıǵı, tiykarınan, orfoepiyalıq hám grammatikalıq normalardı qatań basshılıqqa alıwdı talap etedi. Orfoepiyalıq normada pát ayrıqsha áhmiyetke iye. Sózdiń qurılısındaǵı ayırım buwınlardıń basqa buwınlarǵa salıstırǵanda kóterińki ayılıwı pátke baylanıslı boladı. Qaraqalpaq tilinde pát tiykarınan sózdiń aqırǵı buwınına tusedi. Sózlerge qosımtalar qosılıwı nátiyjesinde páttiń ornı da ózgeredi. Mısalı, kitap-kitabı — kitabımız — kitabımızda — kitabımızdaǵı — kitabımızdaǵılar — kitabımızdaǵılardan. Solay etip, sóylewde áne usı orfoepiyalıq normanı saqlaw kerek boladı. Sózdiń qurılısındaǵı qaysı buwınǵa páttiń túsıwine qaray sózdiń mánisi ózgeriwi múmkin: alma (feylil) — alma (atlıq), duwrama (feylil) — duwrama (atlıq), qatlama (feylil) — qatlama (atlıq), jańa (kelbetlik) — jańa (ráwish), baspashı (baspaxana xızmetkeri) — baspaxana (basqınshı, jinayatshı) h. t. b.

Grammatikalıq normalar degende gáp quraw usıllarınan durıs paydalanıw, túbir hám qosımtalar arasındaǵı baylanıstıń tuwrılıǵı, baslawısh-bayanlawıstıń sáykesligi, ekinshi dárejeli gáp aǵzalarınń bas aǵzalarǵa baylanısıw nızamları sıyaqlı máselelerdi basshılıqqa alıw kerek.

«Durıslıq degende — dep jazadı V. G. Kostomarov óziniń «Sóylew mádeniyatı hám stil» degen kitabında, sóylew mádeniyatınıń zárúr

hám birinshi shárti sıpatında ádebiy tildiń belgili waqıtta qabıl etilgen normasına qatań hám anıq sáykes keliwi, onıń ayılıw, jazılıw, leksikalıq hám grammatikalıq normaların iyelewdi túsiniw lazım boladı».

Sóylewdiń durıslıǵı onıń eń áhmiyetli qarım-qatnas paziyleti esaplanadı. Sebebi, sóylew durıs bolmasa, basqa kommunikativ sıpatları da buzıladı. Sóylewdiń dúzilisi tuwrı bolmasa, onın logikalılıǵı, anıqlılıǵı, maqsetke muwapıqlılıǵına zıyan keltiredi.

Sóylew durıs bolıwı ushın tiykarınan eki normaǵa (pát hám grammatikalıq normaǵa) qattı ámel etiw talap etiledi. Sózlerdegi pátıń kúsheyiwi menen mánisiniń de geyde ózgerip keliw múmkinshiligin esten shıǵarmaw kerek. Bul da sóylewdiń buzılıwına alıp keledi.

Gáp quramındaǵı bir sózge túsetuǵın logikalıq pátıń máni ni ózgeriwdegi xızmeti úlken. Grammatikalıq normaǵa ámel etiw, boysınıw degende gáp dúziw qaǵıydalarınan durıs paydalanıw, túbir hám qosımtalardı qosıwda qátege jol qoymaw, seplik qosımtaların óz ornında qollanıw, baslawıstıń kelisiwi. Ekinshi dárejeli aǵzalardıń olarǵa baylanısıw nızamları túsiniledi.

Norma — sóylew mádeniyatınıń oraylıq túsiniǵi. Norma — til quralarınan durıs paydalanıw qádeleriniń jıynaǵı. Al ádebiy norma tildiń leksikalıq, morfologiyalıq, sintaksislik elementleriniń ishinen jámiyetke xızmet etiw ushın eń qolaylı hám durıs dep tańlap alınǵan til qurallarınıń jıynaǵı. Ádebiy tildiń ózine tán tárepleri, onıń rawajlanıw nızamlılıqları, ondaǵı til birliklerin sóylew jaǵdayına sáykes keletuǵın etip qollanıw imkaniyatların úyrenbey turıp mádeniyatlı sóylew haqqında sóz etiw múmkin emes. Demek, til birliklerin durıs yamasa nadurıs qollanǵanımdı biliw ushın belgili bir ólshemge zárúrlík seziledi, al ólshem-norma teoriyalıq jaqtan tiykarlanıwdıń áhmiyetli shártleriniń biri.

V. A. Ickovich «Norma — bul sózdiń belgili payıtta, belgili ortalıqta obyektiv payda bolǵan mánisi, onıń fonetikalıq dúzilisi, sóz jasaw hám sóz ózgeriw qalıpleri hám de olardıń real kórinisleri, sintaksislik birlikler — sóz dizbekleri, gáplerdiń real kórinisleri» — dep keltirgen bolsa, B. I. Golovin óziniń «Sóylew mádeniyatı tiykarları» kitabında «Norma — bul til birliklerin óz ara jaqsı túsiniw zárúrligi sebepli onnan paydalanatuǵın xalıq tárepinen jaratılǵan til qurılısınıń ámeliyatta qollanılatuǵın ólshemi. Áne usı zárúrlík til sistemasınıń

birliğine erisw yolında adamlarğa bir varianttı maqul kóriw, ekinshisinen waz keshiw tilegin payda etedi. Jámiyettiń áne usınday birlikke erisw ushın umtılwı menen birge, til norması milliy ádebiy tildi joqarı dárejege kóterip, bekkemlep baradı» — dep jazadı. Demek, norma degende til birlikleriniń xalıq arasında kópshilikke maqul bolğan variantın qollanıw túsiniledi. Sonlıqtan da, norma túsiniği til qurılısı, tildiń rawajlanıwı menen baylanıslı bolıp, tilde turaqlılıqtı payda etedi hám uzaq waqıt jasaydı. Biraq, bunnan norma ózgermeytuğın qubılıs degen juwmaq kelip shıqpaydı. Zaman ózgeriwi menen adamlardıń bilimi, dúnyağa kózqarası, turmıslıq talapları ózgerip baradı. Ulıwmalıq norma belgili bir tildiń (máselen qaraqalpaq tiliniń) barlıq kórinislerinde qollanılıp júrgen normalar sistemasiniń jıyındısınan ibarat.

Arnawlı, jeke norma — ulıwmalıq normanıń til kórinisleri normalarındağı anıq kórinisleri. Joqarıda berilgen anıqlamalardan kelip shıqqan halda qaraqalpaq tiliniń tómendegi jeke normaları haqqında sóz etiw múmkin:

1. Qaraqalpaq ádebiy til norması.

2. Qaraqalpaq dialektleri hám sóylemleri norması (Dialektal norma).

3. Qaraqalpaq tiliniń sóylew tili norması.

4. Qaraqalpaq tiliniń sociallıq toparları yağniy «social dialektler, social argolar norması (jargonlar, kásiplik sózler).

Búgingi kúnde qaraqalpaq ádebiy tiliniń birqansha islengen belgili dárejede bir qálipke salınğan normaların tómendegishe kórsetiw múmkin:

1. Fonetikalıq norma;

2. Orfografiyalıq norma;

3. Orfoepiyalıq norma;

4. Akcentologiyalıq normalar (páttiń durıs qoyılıwı);

5. Punktuaciyalıq norma;

6. Grammatikalıq (morfolojiyalıq hám sintaksislik) normalar;

7. Leksika-semantikalıq normalar. Leksikalıq (sóz qollanıw) norması;

8. Stillik norma

9. Sóz jasalıw normaları.

Joqarıda atap ótilgen normalar ádebiy tildiń barlıq táreplerin óz ishine qamtıydı. Sóylewshi yamasa jazıwshı sóylew jağdayına bayla-

nıslı halda normanıń anaw yaki mınaw túrine tán bolǵan talapların saqlawı shárt.

Adam óziniń sóylew barısında norma shegaralarınan shıqsa, normalardan shetlew yaǵnıy normanıń buzılıwı júzege keledi.

Belgilengen normalar talapları basshılıqqa alınsa, ádebiy til talapların orınlaǵan esaplanadı. Normalar ádebiy tildi hár qıylı buzılıwıdan saqlaydı, onıń tazalıǵın saqlap, qadaǵalap turadı. Sol ushın normasız ádebiy til bolmaydı. Demek, normaǵa salınǵanlıq ádebiy tildiń tiykarı bolıp esaplanadı.

Fonetikalıq norma. Bul norma qaraqalpaq tiliniń ámeldegi fonetikalıq sistemasi menen baylanıslı. Házirgi qaraqalpaq álipbesinde 9 dawıslı, 23 dawıssız 3 birikpeli dawıslı háriptiń qollanıwı (latin álipbesinde 9 dawıslı 23 dawıssız (sonıń ishinde 31 hárip 1 háripler birikpesi norma esaplanadı.

Orfografiyalıq norma — bul norma joqarıda atap kórsetilgen fonetikalıq normanıń dawamı esaplanadı. Fonetikalıq norma tildegi sesler menen baylanıslı táreplerge ámel qılsa, orfografiyalıq norma tilde kópshilik tárepinen sanalı túrde qabıl etilgen, ózine tán imla qádelrine iye bolǵan norma túsiniledi. Tildegi dawıslı hám dawıssız sesler imlası, túbir hám qosımtalar, qospa, jup hám qısqarǵan sózler imlası, buwıǵa bóliw, bas háriplerdi jazıwda imla normaları basshılıqqa alınadı.

Orfoepiyalıq norma. Jazıwda imla qádeleri basshılıqqa alınsa, awızeki sóylewde ádebiy tildiń orfoepiyalıq qádelerin saqlaw talap etiledi. Bul haqqında sóz bolǵanda imla qádeleriniń orfoepiyalıq qádelerge qaraǵanda jaqsı ózlestirilgenligi seziledi. Sózlerdiń aytılıw normasına kópshilik waqıtta dıqqat awdarılmawı sóylew mádeniyatına kerı tásir etedi. Dialektlik tásirlerdi saplastırıw, jazba til tásirinde júzege kelgen, basqa tillerden kelip kirgen sóz hám ibaralardı qollanıwda itibarlı bolıw talap etiledi.

Akcentologiyalıq norma — bul pátti sóz hám gáplerde durıs qollanıw norması. Ayırım sózlerde pátti durıs qoyıw sóz mánisine kerı tásir etedi. Sózlik pát hám logikalıq pátti durıs qoyıw sóylewdiń anıqlılıǵın hám tásirlilegenin támiyinleydi.

Puntuaciyalıq norma — irkilis belgilerin durıs qoyıw norması. Jazıwda imla qanday xızmet atqarsa, irkilis belgileri de sawatlı, mádeniyatlı jazıwdı támiyinlew ushın áhmiyetli bolıp, sóylew hám

jazıwda mánilik jaqtan durıs oqıw hám túsiniw ushın zárúrli qural bolıp esaplanadı.

Grammatikalıq norma — tildiń grammatikalıq qaǵıydalarınıń, gáp dúziw, sóz hám qosımtalar arasındaqı qatnas, baslawısh penen bayanlawıstıń kelisiwi, ekinshi dárejeli aǵzaların, bas aǵzalarǵa baylanısw jolların, sózlerdiń orın tártibin jaqsı biliw. Eger sóylewde áne usılar bassılıqqa alınbasa sóylew grammatikalıq jaqtan buzıladı, túsınbewshilik júzege keledi.

Leksikalıq norma — sóylewshi yamasa jazıwshı óz pikirin tildiń awızeki hám jazba túri arqalı jetkizer eken, tilde bar bolǵan birliklerdiń kerekisin tańlap qollanıw imkaniyatına iye boladı. Bul imkaniyatlardıń barlıǵı tilde leksikalıq normanı belgilep beredi. Leksikalıq normada sinonimler áhmiyetli orın tutadı. Sóylew payıtı ushın sáykes bolmaǵan sinonimlik birlikti qollanıw sóylewde qáteliklerdi keltirip shıǵaradı.

Semantikalıq norma — tildegi bir yamasa birneshe mánide sózlerden qaysı birin qollanıw, sóylew ushın qaysı mániniń sáykesligin anıqlawda mánilik normaǵa súyeniledi. Bunda tildegi sózliklerdiń áhmiyeti úlken.

Stillik norma. Til birliklerin qollanıwda maqsetke muwapıqlıq stillik norma máselesinde baslı ólshem esaplanadı. Stillik normanı belgilewde qollanıw atırǵan til birliginiń ulıwma xalıq tárepinen maqullanǵanlıǵı, onıń kópshilik tárepinen sol formada qollanıwı qabil etilgen bolıwı kerekligi hám de talqılanıp atırǵan til birliǵi haqqında bir qararǵa keliwde onıń tekstke sáykesligi esapqa alınadı. Sóylewdiń awızeki túrinde bul birliklerdiń orınsız, tákirar paydalanıwı, sóz qollanıwdaǵı anıqlıqtıń jetispewi hár qıylı stillik qátelerdi keltirip shıǵaradı, sinonimlerdi orınsız qollanıw, ádebiy tildegi funkcionallıq stillerge tán til birliklerin orınsız qollanıw sıyaqlı jaǵdaylar stillik normanıń buzılıwına alıp keledi. Demek, adam óz pikirlerin bayanlaǵanda hárqanday jaǵdayda da ádebiy til normaların saqlawı lazım. Norma tildiń mádeniy dárejesin belgilewshi tiykarǵı qural ekenligin umıtpawımız kerek. Sonda ǵana biz óz sózimizdiń kórkem, tásirli, grammatikalıq jaqtan durıs quralıwın, pikirimizdiń tıńlawshıǵa tolıq túsiniwli bolıwına erise alamız.

Qaraqalpaq tiliniń funkcionallıq stilleri hám sóylew mádeniyatı. Hárbir adamnıń til birlikleri, yaǵnıy fonetikalıq, grammatikalıq, leksikalıq hám frazeologiyalıq qurallardan paydalanıwda mudamı

ózone tán ózgesheligi bolıp bul nársé sóylewshiniń ózone tán ózgesheligin keltirip shıǵaradı. Qaraqalpaq tilinde stiller hám stilistika máseleleri professor E.Berdimuratov izertlewlerinde: «Stil — bul haqıyqatında da tildiń tariyxıy rawajlanıwınıń barısında turmıs tarawlarına, til arqalı qatnastıń túrli formalarına, konkret jaǵdayǵa baylanıslı leksika-semantikalıq, grammatikalıq h.t.b. boyınsha sol tarawǵa funkcionallıq beyimliligi menen qalıplesken til qurallarınıń sisteması sıpatında kórinedi», — deydi. Til adamlardıń turmıs xızmetine baylanıslı hár qıylı xızmetlerdi atqaradı. Tildiń eń áhmiyetli jámiyetlik xızmetleri — sóylesiw, xabarlaw hám tásir etiw bolıp esaplanadı. Usınday xızmetlerdi atqarıw ushın tariyxıy rawajlanıwda tildiń ayırım bólekleri sıpatında olardıń ózone tán bolǵan ayrıqsha leksika-frazeologiyalıq, grammatikalıq quralları qalıpleseı. Tildegi bunday bólekler tildiń funkcionallıq stilleri dep ataladı. Kórsetilip ótilgen úsh funkciyaǵa sáykes tilde tómendegidey stiller qalıpleseı: Sóylew stili, ilimiy stil, rásmiy is qaǵazları stili, publicistikalıq stil, kórkem ádebiyat stili.

Tildiń bul funkciyaları kópshilik waqıtta bir-biri menen tıǵız baylanıslı boladı. Máselen, publicistikalıq stilde tásir etiw funkciyası menen birge xabarlaw funkciyası da kórinip turadı. Sonlıqtan da, kórsetilgen stillerdi óz aldına pútkilley bóleklengen sistema dep qaramay, olardı óz ara tıǵız qatnasta, bir-birine ótip turatuǵın til qubılısı dep qaraw kerek. Olardıń ajırılıwı tek shártli túrde ǵana boladı hám qollanıw tipine qaray funkcionallıq stiller eki toparǵa bólinedi.

Birinshi toparǵa — ilimiy, publicistikalıq hám rásmiy is qaǵazları stilleri kiredi hám olar monolog túrinde qollanıladı, al ekinshi toparǵa — dialog xarakterindegi stiller kiredi.

Demek, birinshi topar — jazba stil, al, ekinshi toparı — sóylew stili boladı. Funkcionallıq stillerdiń jazba hám sóylew túrlerin sóylewdiń formaları bolǵan — jazba hám awızeki til menen shatastırıwǵa bolmaydı. Olar bir-birine qansha jaqın bolǵan menen hesh waqıtta óz ara teń emes. Máselen, ilimiy temaǵa baylanıslı jasalǵan bayanat, oqılǵan lekciya kitabıy stilge kiredi, biraq ol belgili bir auditoriya aldında awızeki formada ayıladı. Sonday-aq, birewdiń ekinshi birewge jazǵan xatı jazba formada bolsa da, sóylew tiline tán bolǵan ózgesheliklerdi óz ishine aladı. Solay etip, tildegi funkcionallıq stiller tómendegishe klassifikacijalanadı.

1. Sóylew stili.

2. Jazba stiller — ilimiy stil, rásmiy is qaǵazları stili, publicistikaliq stil, kórkem ádebiyat stili.

Sóylew stili. Sóylew stili adamlardıń pikir alıswında, sóylesiwinde paydalanıladı. Sonlıqtan da, sóylesiw eń keminde eki adam arasında dialog formasında bolıp, oǵan solardıń ekewi de qatnasadı. Sóylew stilinde basqa stillerdegidey, burınnan qalıplesken normalar bolmaydı. Sóylesiwge qatnasıwshılar ulıwma xalıqlıq tilden ózleriniń qálewı, tańlawı boyınsha paydalana beredi. Hárqanday sóylesiw belgili bir jaǵdayǵa baylanıslı bolıp keledi. Sóylesiw stiliniń eki túrin ajratıwǵa boladı:

1. Radio, televideniye de diktör, jıynalıslardaǵı bayanatshılardıń sóylewi. Bunday sóylew jazba ádebiy tilge tiykarlanıp, onıń normaların saqlaydı.

2. Qádimgi óz ara sóylesiw. Bunday sóylesiw birqansha ózgesheliklerge iye boladı. Fonetika-intonaciyalıq ózgeshelikler. Sóylew stilinde sózlerdiń aytıluwında sóylew intonaciyası úlken xızmet atqaradı. Sóylew barısında a) sózdegi ayırım sózler orın almasıp qollanıla beredi yaǵnıy dublet sózler, (variantlap) ajratılmaydı: shamal-samal, jaman-yaman, jarpaq-japıraq, torpaq-topıraq, aylanıw-aynalıw b) ayırım sesler túsip qaladı: ákepti (alıp kelipti), boptı (bolıptı), kelip-ek (kelip edik).

Leksika-frazeologiyalıq ózgeshelikler:

1. Kúndelikli turmısta jiyi qollanılatuǵın sózler kóbirek paydalanıladı.

2. Kópshilik sózler ekspressivlik mánige iye boladı.

Mısalı, Qurttayınnan úyrengen talabın menen qalay xoshlasasań (S. Jumagulov). Jazǵanda da ózim qatırıp jazıp edim (O. Ábdıraxmanov). Qullası, dákeńdi birew sıylap, birew qorqıp degendey, húrmetleydi. Amanlıq bolsa, ol jarın pitkerip, elge náhán bolıp qaytadı (O. Ábdıraxmanov).

3. **Evfemizmler.** Kóbirek qollanıladı: kózli bolıw, jaman awırıw, jas bosanıw. Mısalı, Baraǵoy, aǵası (K. Sultanov).

4. Sózler awıspalı mánide jiyi ushırasadı. Wáy, onı qatıraman ǵoy. (O. Ábdıraxmanov). Awıldı yaman-á saǵınıp júr edim.

5. Rus tiliniń sózleri ayrıqsha mánide qollanılıp, ekspressivlik mánige iye boladı: Ústi-basım ákeli balalardikinen de xod (Sh. Seytov). Sen, qatın, bala tárbiyasınan nol bolıp turıp, meniń aldımdı

keskesley berme (O.Ábdiraxmanov). Kózińnen sorpań aǵıp, bir stariklew adam menen sóylespediń be? (O.Ábdiraxmanov).

6. Sóylew tiline tán frazeologizmler keńnen qollanıladı: Bulay dep oylap júrgenler qudaydıń ólimin jepti (S. Jumagúlov). Konduktorlıqtıń da basına suw quydı (S. Jumagúlov).

Morfologiyalıq ózgeshelikler:

1. Subyektiv máni bildiriwshi formalar keńnen qollanıladı. Mısallar: Ospanjan, túrgele qoy, aǵań keldi, balam (K. Sultanov). Qalay, qızalaq aman júrme (K. Sultanov). Usı iymanday sıırım, balajan. Ospanbısań, shıraǵım (K. Sultanov).

2. Sóylew tiline tán feyil formaları da kóbirek qollanıladı: baradı ma — (bardı ma), alǵanbısız — alǵansız ba?

3. Bolımsızlıq almasıǵı ornına pronominalizaciyalanǵan sózler de aytıla beredi. Hárbir úndemeyin deymen kelip, nawa qalmaydı. Al, keshegi ótilgen sabaqqa tók túsınbey qalıpsız (O.Ábdiraxmanov).

4. Sóylew tili ushın tán bolǵan tańlaqlar hám janapaylar kóplep qollanıladı. Mısallar: Tuw, ne degen zeriktirerli gápler-á. Pay, sen-ám bir, japalaq basqa, átshók basqa qus ǵoy (O.Ábdiraxmanov). Sonı bilmespen júdá (Sh. Seytov). Túnaw kúni avtobustıń aldıńǵı esiginen minip atırǵanımda, há qapı qıstı ma de (O.Ábdiraxmanov).

5. Sóylew tilinde abbreviaturalar, yaǵnıy sózlerdi qısqartıp, tek olardıń dáslepki bóleklerin aytıw kóbirek ushırasadı: centr, basket, zam, neud, chlen-korr, mag. Mısalı, Texnikumdı tamamlap, endi gosqa tayarlanıp júrgen kúnlerim edi (Sh. Seytov).

Sintaksislik ózgeshelikler:

1. Óz ara sóylesetuǵın adamlar biri-birine óziniń pikirlerin geyde im menen de, siltew menen de jetkeriwi múmkin. Al, geyde sóylesiwshilerge belgili predmet hám t.b. gáp te túsirilip te aytıla beredi. Sonlıqtan da, sóylew tilinde tolıq emes gápler, sóz-gápler kóplep ushırasadı.

Mısallar: Sizler burın sovxozdaǵı paxtanıń ya salınıń otaq jumıslarına, jıyın-terim jumıslarına aralasıp kórgenbisiz? — Basqa adamlar sizlerdi quwatladı ma? Quwatlamadı (T. Qayıpbergenov). — Burında da túnde suwǵarmaytuǵın ba edińiz? — Álbette (T. Qayıpbergenov).

2. Soraw gápler qısqartılıp qollanıladı: Atıńız? Familiyańız? Mánzilińiz?

3. Sóylew tilinde hár qıylı kiris aǵzalar, kiris gápler hám kiritpe gápler keń paydalanıladı. Mısallar: Aytqanday, aktiv ótkeriliwi kerek

eken ǵoy (Ó.Xojaniyazov). Oy, mına ońbaǵan ne deydi? (S.Saliev). Aytaman-aw, kózleriń shúńireyip, ádewir azıp ketipseń (A.Bekimbetov). Óziń bileseń, men sawatsızban (T.Qayıpbergenov). Kórdim Monomaxtıń muzeyde bórkin, Ol dım awır deydi (durıs shıǵar, bálkim) (I.Yusupov).

4.Sóylewde aytılatuǵın pikirdiń áhmiyetli bólegi kóbinese ǵáptiń bas jaǵına shıǵarılıp aytıladı, sonlıqtan da, sóylew stilinde inversiya jiyi qolanıladı. Mısalı: Aydalsın Qudaybergen partiya qatarınan, — dedi birew ol ornına otırmastan sózin bólip (Sh.Seytov). Bir jelpim qaldırıń eń bolmasa (Sh.Seytov).

Solay etip, sóylew stili óziniń xızmeti hám awızeki túrde qollanılıw ózgesheliklerine qaray tildiń basqa stillerinen ayırılmanıp turadı. Biraq bul stilde basqa stildiń elementleri de, (terminler, kancelyarizmler) qollanıla beredi. Sonlıqtan da, sóylew stili basqa stiller menen tıǵız baylanısta boladı.

7-shınıǵıw. Qosıqtı kórkemlep oqıń. Shayırdıń ana tilin táriyplewde sózlerden qalay paydalanǵanlıǵın aytıp beriń.

ANA TILIME

Jıraw seni báygi atınday baplaǵan,
Sheshenler dawda shıńlap seni taplaǵan.
Alpamıslar uran etip urısta,
Berdaq seni qural etip saplaǵan.

Bayterekseń ósken góne tamırdan,
Dilwarlıǵıń qıl suwırǵan qamırdan.
Qaraqalpaqtıń kewil qusı sayrasa,
Sóz qıysını ǵáziyneńnen tabılǵan.

Gúlparshınlar bawırı ottay qamınıp,
Qızlar sıńsıp muńın aytqan shaǵınıp,
Sen arqalı xandı jumsap qatınlar,
Ájiniyaz sayraǵan elin saǵınıp.

Naqıllarıń shaǵıp kórsem mańızdan,
Juwabıysań zeyin suwın aǵızǵan,

Atam saǵan azamatlıq jan berip,
Anam saǵan miyrim sütün tamızǵan.

Irasǵóyseń durısın aytqan ańqıldıap,
Sahrayısań qattı dawıs shańqıldıaq.
Jalǵan sóylep jaǵınıwdı bilmeyseń,
Sıbırlasań ǵazlar úrker ǵańqıldıap.

Men teńeymen seni jegen nanıma,
Uwız benen ruwxıń sińgen qanıma.
Es bilgeli til jatırqap kórmedim,
Biraq sen dım jaqınsań-aw janıma!

Sazǵa qossam, hawalaǵan alasar,
Ilme sultan sulıwlıǵıń jarasar.
Qanday jaqsı aǵayinniń kópligi!
«Jaqınbız» dep saǵan kóp til talasar.

Ana tilim, sen — basqadan ayırmam,
Sen turganda men de ádewir shayıрман.
Sonsha qatal súrginlerde joǵalmay,
Bul kúnlerge jetkenińe qayılman.

(Ibrayım Yusupov)

8-shınıǵıw. Berilgen tekst mazmunınan paydalanıp, «Tuwılǵan jerim — altın uyam» atamasında bayanat tayarlań.

**Bolsadaǵı qarıstay,
Tuwılǵan jer qádirli.
(xalıq danalıǵı)**

Tuwılǵan jerim — gózzallıqlarǵa, shadlıqlarǵa tolǵan mákan. Bunda ótken balalıǵım, shoqlıǵım, bári-bári júrekte altın sıya menen jazıladı. Báhárdiń keliwi menen tuwılǵan jerim jáne de jasaradı. Tereklerdiń sulıw sıdırlı japıraqları hám miywe aǵashlarınıń zeynińdi ashatuǵın gülleri, jerdegi gilem kibi tóselgen kók shópler misli jánnetke usap ketedi. Ásirese, qolı gúl baǵmanlarımızdıń tikken nálleri úlken baǵ

bolıp, onda sayrağan búlbillerdiń shoq namaları, qarlıǵashlardıń hám quslardıń keń hawada sharq urıp ushıwları tuwılǵan jerdiń kórkine kórk qosadı. Jap salmalarda tolıp aǵıp turǵan ılay suwlardı hám jerine tuqım sewip, bar ıqlasın jerge bergен márt diyqanlarımızdıń islerin kórip, iske sát diyqanlarım, — degiń keledi. Sávlesin jerge tó-gip, tábiyattı jılıtqan sulıw quyashqa qarap kewlińde ana jerge de-gen gózzallıq sezim oyanadı. Tuwılǵan jerdiń tábiyatın aralap, ol jerdegi jabayı shóplerdiń búrtik shıǵarıwın tamashalawǵa, sayamanlı tereklerdiń astında taza hawadan dem alǵanǵa ne jetedi. Qoyıw qara taldıń sayasındaǵı aǵash sıpada átkónshek terbetip, búlbilge hawaz qosqan jas ananıń tulǵası tuwılǵan jerdiń sulıwlıǵına jáne de kórk qosadı. Misli bir dúnyadaǵı jánnetseń, meniń tuwılǵan jerim degim keledi.

Xalıq ápsanalarında minaday bir ráwiyat bar: Eki tuwısqan bolıptı. Olar ózi tuwılıp ósken jerinde júdá baxıtlı jasaydı eken. Bir kúni bul xalıqqa dushpan topılıs jasaydı. Eldi wayran etip, mal-múlkin talan-taraj etedi. Sonda aǵayınli Sursha hám Atıraq dushpangá qarsı atlanadı. Urısta Sursha jaradar boladı. Atıraq dushpannıń izinen quwıp ketedi. Jawdı jeńip sol elde patsha bolıp qaladı. Ol elin tez umıtıp ketedi. Bunı esitken Sursha inisi Atıraqqa eline qaytsın dep adam jiberedi. Biraq Atıraq patshalıq taxtın hám jaqsı turmıstı tas-lap ketkisi kelmeydi. Bir kúni Sursha inisiniń dalanıń tábiyatın jaqsı kóretuǵının esine túsiredi hám bir dana qızıl güldi julıp alıp duwtar menen güldi jiberedi. Sonda dala gülin hám duwtar namasın esitken Atıraq taj-taxtın taslap tuwǵan eline piyadalap keledi.

Altın taxtı ǵayrı eldiń,
Elimdegi mına güldiń,
Birewindey lázzeti joq,
Adasıppan endi bildim
Basqa elde bolǵansha xan,
Óz elińde bolıp shopan,
Júrgenim mıń ese artıq.

Usılayınsha Atıraq azǵantay adassa da, tuwǵan jerine qaytıp keledi. Shayır I. Yusupov tuwılǵan jerdiń kelbetin ashıp beriwdiń sheber ustası boldı. Onıń tuwılǵan jerge bolǵan muhabbatı shek-siz. Shayırdıń bir ǵana, «Qaratal» qosıǵında qara taldı tek tábiyattıń kórinisinde emes, al tuwılǵan jerdiń simvolı sıpatında súwretleydi.

Suw boyında shayqatılğan, janım qara tal,
Mağan balzam, sen tımıqtı shaqırğan samal.
Mağan tuwısqan hár shıbıgıń hám börtikleriń,
Seniń astıń-kindigimnen qan tamğan jerim.

Shayır kindik qanı tamğan jerin jer jánneti dep biledi. «Tallı jaǵıs — tuwılğan mákanım. Onda jurttı tań qalǵanday ayrıqshalıq bar dep ayta almayman. Biraq ol jerler mağan elege deyin jer jánneti sıyaqlı kórinedi» dep esleydi.

SÓYLEW MÁDENİYATÍN IYELEWDİŇ USÍL HÁM JOLLARÍ

Hárbir adam óz ana tilinen yamasa ózi úyrengen tilden sol tildiń talaplarına muwapıq paydalanıw kónlikpesine iye boladı. Sol kónlikpe kóp zamanlar dawamında áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan insaniy pikir júrgiziw hám oylaw dástúrleriniń hárbir adamda tákirarlanıwshı jeke belgilerine súyenedi.

Adamlardıń jaslıqtan málim bir tilde sóyley alıwı tábiyiy jeke hám obyektiv qábilet esaplanadı. Sol sebepli de sóylew mádeniyatı tarawı adamlardı ulıwma sóylewge, belgili til quralı járdeminde pikir almasıwǵa úyretiw wazıypasın názerde tutpaydı. Sebebi, insannıń óz ana tilinde sóyley alıw qábileti áwelden bar bolǵan tábiyiy sezim.

Sóylew mádeniyatı ulıwma ana tilinde emes, bálki jámiyet aǵzalarınıń ana tilinde mádeniyatlı sóyley alıwına úyretiwdi názerde tutadı. Tildiń bunday forması, bir milliy tilde sóylesiwshı jámiyetlik toparlardıń barlıǵı ushın ortaqlıq bolǵan til ádebiy tili bolǵanlıqtan, sóylew mádeniyatı ushın gúres — bul adamlardıń óz ara hárqanday pikir alıswıdı mádeniyatlastırıw ushın gúres emes, bálki pútkil millet aǵzaları ushın birden-bir til bolǵan ádebiy tilde durıs pikir almasıw ushın gúresten ibarat.

Sóylew mádeniyatı jámiyetlik-mádeniy ómirdiń nızamlı talabı bolsa da, onı iyelew tiykarınan hárbir adamnıń mádeniy dárejesi hám onıń bilimine baylanıslı. Sol kózqarastan alıp qarasaq, jámiyettegi barlıq adamlar bir waqıttıń ózinde birdey joqarı mádeniyat dárejesine erisken dep aytıw múmkin bolmaǵanıday, belgili adamlardıń

hámmesinde bilim hám mádeniyat dárejesi jaǵınan sóylew mádeniyatın iyelewge birdey tayarlanǵan, uqıplı adamlar dewge bolmaydı.

Insannıń qatnas quralı bolǵan tildi, ádebiy tildi úyreniw hám iyelew tórt túrli jol menen ámelge asadı dep aytıw múmkin.

1. Tildi tábiyǵıy halda iyelew. Bunda balanıń óz ana tilin shańaraǵında hám dógerek átirapı tásirinde úyreniw hám bilim alıwı kiredi. Sol ushın shańaraqta mádeniyatlı sóylew kerek.

2. Tildi oqıtıw hám úyreniw arqalı iyelew. Buǵan tiykarınan mektepke shekemgi hám ulıwma orta bilim beriw mákemelerinde til hám onıń nızamlılıqları sóylew qaǵıydaların úyreniw kiredi.

3. Sóylew mádeniyatın erkin oqıw, óz ústinde shuǵıllanıw arqalı úyreniw. Bul túrli xarakterde boladı. Birinshiden, adam tilge tiyisli sabaqlıq hám ádebiyatlardı, qollanbalar, sózliklerdi úyrenedi. Ondaǵı til hám sóylewge tiyisli qaǵıydalardı iyeleydi.

Ekinshiden, kórkem ádebiyatlardı ózinshe oqıwdı hám bul jaǵday onıń sóz baylıǵınıń ósiwine, ádebiy til normaların iyelewine túrtki boladı.

4. Sóylewge eliklew. Hárbir adam ózinen jaqsıraq, shıraylı, mánili hám ótkir sóyleytuǵın adamlar sózine háwes penen qaraw hám oǵan eliklewge umtılwı múmkin. Bul halda sóylewge eliklew — úlgili til, sóylew mádeniyatın iyelewge umtılwıdıń jollarınıń biri. Úlgili sheber sóylewshiler, ádette radio hám televidenie diktorları, belgili artistler, kórkem óner xızmetkerleri, jazıwshılar, alımlar arasında ushırasadı. Óziniń úlgili sózi menen oqıwshılarda tilge, sóylew mádeniyatına qızıǵıwshılıq oyatqan sheshenler hám jámiyetlik iskerler, lektorlar, orta hám joqarı oqıw orınları.

Sheshenlik ónerin ádebiy tilde durıs, tásirli sóylewdiń ájayıp sırların iyelegen bunday adamlar sózi — sóylewge eliklewdiń nızamlı obykti bola aladı. Birewdiń sózine eliklew adamnan háwes, shıdam talap etedi. Sóylewge eliklew — sanalı túrde hám milliy sheshenliktiń eń jaqsı úlgileri hám dástúrlerin áwladtan-áwladqa ótkeriw, kóp ásirler dawamında saqlap qalıwdıń tiykarǵı quralı

Joqarıda keltirilgen barlıq jaǵdaylarda sóylew mádeniyatın iyelew ushın sanalı túrde umtılw hám tınımsız miynet arqasında ǵana jetisetuǵınlıǵı belgili.

SÓYLEW ETIKETI

Ruwxıy-aǵartıwshılıq isler, shaqırıq hám úgit-násiyat jumısları, kópshilik arasında hár túrli sáwbetlesiwler shólkemlestiriw, jámiyet aǵzaların qızıqtıratuǵın temalarda bayanatlar oqıwda sheshenlerdiń aldında úlken wazıypa turadı.

Ritorika — ilimiy terminologiyada oratorlıq óneri mánisin ańlatadı. Ritorika oratorlıq óneriniń teoriyalıq tiykarları haqqında pán, sonday-aq bul tarawǵa baylanıslı máselelerdi anıqlawshı ilimiy izertlew hám metodikalıq islerge de baylanıslı qollanıladı. Bul pánniń payda bolıwı hám rawajlanıw tariyxı uzaq dáwirlerge barıp taqaladı. Tó-mende usılar haqqında qısqasha pikir júrgizemiz.

Sofistlerdiń payda bolıwı demokratiyalıq dúzimniń bekkemleniwi menen baylanıslı. Bul dáwirde mámleket basshısı oratorlıq ónerinen xabardar bolıwı kerek edi. Usı zárúrlik sebepli sofistler dep atalıwshı adamlar toparı payda boldı.

Dáslep V ásirdiń ortalarına kelip, bul sózdiń mánisi ózgeriske ushıray baslaǵan. Bul dáwirge kelip arnawlı sheshenlik penen shuǵıllanatuǵın adamlar payda bola basladı. Nátiyjede, sofist oqıtıwshı mánisinen tısqarı alım, filosof mánisinde de túsiniwle basladı.

Sofistler jáhán mádeniyatı tariyxında birinshi márte pul alıp oqıtılatuǵın oqıtıwshılar bolıp, olardıń oqıtatuǵın pánlerine — etika, ritorika, grammatika, tariyx, siyasat sıyaqlı pánler kirgen.

Sofistler úyretetuǵın metod tiykarınan úsh baǵdarda bolǵan:

Ritorikanıń ulıwma nızamların teoriyalıq hám ámeliy jaqtan islep shıǵıw;

Siyasiy hám sudqa tán tekstlerdi dúziw hám onı talqılaw usılları.

Báseke qaǵıydaları. Bul stilge ásirese, eristikler dep atalıwshı topardaǵı oqıtıwshılar kirgen.

«Eris» sózi de grekshe bolıp báseke degen mánini bildirgen.

Ritorlar. Oratorlıq óneriniń teoriyalıq tiykarların islep shıqqan hám bul pánnen sabaq bergen oqıtıwshılar keyinirek ritorlar dep atala baslaǵan. Ayırım waqıtlarda sofist-ritor ataması da qollanılgan sofist ataması ilim úyreniwshiler mánisin, ritor sózi bolsa sóylew mádeniyatı, oratorlıq óneri menen shuǵıllanıwshı mánisinde qollanıla baslaǵan. Mámleket hám jámiyet basshılarınıń ritorikadan xabarı bolıwı zárúr dep esaplaǵan. Áyyemde ritorikanıń rawajlanıwı hám

ómir súriwinde Greciyada jetilisip shıqqan ilimpazlardıń qosqan úlesleri júdá úlken. Protagor, Prodin, Giptey, Koran sıyaqlı sofist ritorlar Afina ritorikasınıń rawajlanıwında salmaqlı úles qosqan. Oratorlıq haqqında ózbek tilshi alımları R. Qungurov, E. Begmatov, E. Tojievlar pikir júriter eken, olardıń tómendegi tiykarǵı jaǵdaylarına itibar bergeliklerin kórsetedi:

Ózi toqtalmaqsı bolǵan másele yamasa temanı tereń úyreniw, ózlestirip alıw. Ondaǵı máselelerge óz qatnasın anıq belgilep alıw;

Dúnyaǵa óziniń kózqarasına iye bolıw, sóz benen is birligi, teoriya menen ámeliyattıń, dialektikanıń birligine erisiw, pikirlerdi ilimiy jaqtan tiykarlaw;

Tańlaǵan temaǵa juwapkershilik penen qatnas jasaw, onı kópshilik aldında tolıq ashıp beriwge dıqqat awdarıw.

Lekciyalar—kópshilik aldında bayanatlar waqtında tıńlawshılar menen júdá jaqın baylanıs qatnastı támiyinlew. Tıńlawshılardıń keypiyatın sezip turıw, bul arqalı lektor pikirlerin tek túsiniw alıwın támiyinlemesten bul pikirlerge isendire alıw.

Hárbir shıǵıp sóylewge jaqsı tayarlıq kóriw, yaǵnıy lekciyanı baslawdan ne menen juwmaqlanıwına shekem oylap alıw, máselelerdi ortaǵa taslaw izbe-izligin jaqsı belgilep alıw, olardıń óz-ara baylanısın támiyinlew, belgili jobalar yamasa joba konspektler dúzip, ózi ushın arnawlı hám keń toqtawı zárúr bolǵan orınların belgilep alıw.

Demek, jámiyetshilik aldında shıǵıp sóylewshiden óz pikirlerin bayan etiwde abaylı bolıw talap etiledi. Onıń óz bayanatı qaratılǵan adamlardı belgili bir máselege dıqqat awdarıwın támiyinlewde, sonday-aq, temada kóterilgen máselelerge olardı isendiriwde hám de tıńlawshılardıń subyektiv qatnasınıń oyanıwında oratordıń ózin qanday tutıwı, tıńlawshılar menen qanday baylanısqa kiriwi úlken orın iyeleydi. Orator tárepinen kóterilgen máseleniń tolıq óz sheshimin tabıwı hám tıńlawshılar tárepinen anıq túsiniwmewi oratordıń qanday til birligin tańlap alıwına, onı orınlı qollana biliwine baylanıslı boladı. Oratorlıq ónerin tómendegi kórinislerge ajratıw múmkin:

Sociallıq-siyasiy bayanatlar tili;

Úgit-násiyat júrgiziwshiler tili;

Akademiyalıq sóylew;

Suddaǵı sóylew;

Arnawlı sóz ustalarınıń bayanatları hám basqalar.

Tildiń kórkemlew quralları jámiyetshilik aldında shıǵıp sóylewshiniń sózin bezeydi, tıńlawshılardıń túsiniwin ańsatlastıradı, sóylewge poetikalıq tásirsheńlik beredi, belgili dárejede oratordıń waqtın únemleydi. Orator óz sózinde pát hám logikalıq pátke de ayırıqsha itibar beriwi kerek.

Bulardan basqa tilimizdegi naqıl-maqallardan, danalıq sózlerden, frazeologizmlerden orınlı paydalanıw sóylewdiń tásirsheńligin támiyinleydi.

9-shınıǵıw. qosıqtıń kórkemlep, shayırdıń pikirin óz sóziniz benen bayanlap beriń.

Geybir sózdi bolar muz dewge,
Gá ot kibi órteydi ol da,
Eldi gezgen buzıq sózler de,
Kewillerge urılǵan bomba.

Buzıq atom uwar hawanı,
Buzıq sóz uwaydı kewildi.
Ekewiniń parqı shamalı,
Ekewi de shayqar tolındı.

Qashıqlatar aranı sózler,
Kewillerge qonar tozańı.
Aq etedi qaranı sózler,
Adamzattı sózler buzadı.

Ol urıstıń zıyanı yańlı,
Hár kewilde jatıp parlaydı.
Ol yadro quralı yańlı,
Adamlarǵa berer dárt-qayǵı.

Ótiriktiń pardozı sózler
Haqıyqattıń nusqawı sózler.
Adamzattıń yar-dosı sózler,
Adamzattıń dushpanı sózler.

Eki bále, bizge ol málim,
Sóz sońında meniń aytqanıw:
Atom bálesinen qorǵanıń,
Sózler bálesinen saqlanıń!

(*T. Mátmuratov*)

10-shınıǵıw. Berilgen tekst mazmunınan paydalanıp, «Shańaraq — tártip intizamnıń mektebi» temasında bayanat tayarlań.

Insannıń kámilligi, onıń jámiyette qanday orın iyelewi dáslep ol tárbiya alǵan shańaraqtan baslanadı. Bul óz ornında ata-anaǵa úlken wazıypa bolıp júklenedi. Sebebi, insannıń xarakteri, turmıstan óz ornın tabıwı, jámiyet aldındaǵı wazıypaların ańlaw, óz mápleri menen jámiyet mápleri arasındaǵı baylanıstı shın mánisinde ańlap jetiw sıyaqlı sezimleri shańaraqta jetilisedi. Hárbir insan shańaraq qurıp, múnásip perzentlerdi tárbiyalawdı hám jaqsı at qaldırıwdı ańsaydı. Tuwrısı, bul turmıshlıq mazmun. Xalqımızda dáslep amanlıq-sawlıq hám baxıt, jaqsı perzent inam etiw tilekleri dástürge aylanǵan. Jámiyettiń abadan turmısı hám tınısh-tatıwlıǵın támiyinlewde hárqanday millette shańaraqtıń ornı hám tásiiri kúshli. Sebebi insannıń eń taza hám pák sezimleri dáslep shańaraqta qalıplese. Sonday-aq, jaqsılıq hám adamgershilik, joqarı paziyet, mehir-múriwbet, arnamıs sıyaqlı túsiniklerdiń negizi shańaraqta qalıplese. Adamzat ushın zárúr bo-latuǵın tábiyiy kónlikpeler, átiraptaǵı adamlar menen qatnası, dosları arasında ózin qalay tutıwı, kózqarası hám pikirlewi eń dáslep onıń shańaraqta alǵan tárbiyasına baylanıslı ekenligin kóp mısallarda kórgenbiz.

§ 6 — 7. Sóylew anıqlıǵı

Sóylew anıqlıǵı pikirdiń dálligi, tuwrılıǵı sóylewdiń eń baslı belgileriniń biri. Sóylewdiń anıqlılıǵına tilden tısqarıda bolǵan halatlarda belgili dárejede tásirin tiygizedi. Bul til menen oylawdıń óz ara baylanısı máselesi. Sebebi, anıqlıq degende bizden qorshaǵan obyektiv dúnyadaǵı zat hám qubılıslar menen olardıń tildegi ataması bolǵan sózler ortasındaǵı sáykes keliwshilik túsiniledi. Obyektiv dúnyadaǵı zat hám qubılıslar, xalıqlardıń geografıyalıq jaylasıwı, adamlardıń sezimleri, háreketleri hárbir tilde ózgeshe óziniń atamasına iye. Tábiyattaǵı, jámiyettegi bul zat hám qubılıslar adamlar tárepinen tildegi sózler arqalı qabıllanadı, túsiniledi, sáwlelenedi. Sonlıqtan da, sóylew anıq bolıwı kerek dep talap qoyılǵanda sóz benen ol ańlatıp atırǵan tábiyat hám jámiyettegi zat hám qubılıslar sáykesligi túsiniledi. Eger adamnıń sanasındaǵı bilimi sóz arqalı sáwlelenbegen bol-

sa, ol adamlarğa túsiniksiz boladı. Áne usı talaptan kelip shıǵılsa, sóylewdiń anıq bolıwı sóylew mádeniyatınıń eń zárúrli shárti ekenligin kóremiz.

Áyyemgi grek oyshılı Aristotel: «Eger de sóylew anıq bolmasa, ol maqsetine jetpeydi, sózdiń qádiri onıń anıq bolıwında, — dep jazadı. Áyyemgi grek filosofi Ciceron: «Sóz benen túsiniq bir waqıtta payda boladı. Sóz túsiniktiń anıq ataması bolıp esaplanadı», — dep kórsetedi. Sózdiń anıq bolıwı sóz benen oylaw arasındaqı baylanısqa gárezli ekenligi tuwralı ullı rus sınshısı V. Belinskiy: «Sóz pikirdi sáwlelendiredi. Pikir túsiniksiz bolsa, sóz de túsiniksiz boladı», — dep jazǵan edi. Ásirese, ilimiy hám kórkem shıǵarmalardıń tili túsiniqli anıq bolıwı kerek. Anıqlıq hám qısqaqlıq prozaǵa qoyılatuǵın tiykarǵı talaplardıń biri bolıp tabıladı. Kórkem shıǵarmalarda qollanılatuǵın sózlerdiń anıq bolıwınıń tárepdarı bolǵan danıshpan: «Eger de men patsha bolǵanımda sonday nızam shıǵarar edim, bul nızam boyınsha, eger de jazıwshı adamnıń shıǵarmalarında, ózi mánisin túsinebeytuǵın, onı túsindirip bere almaytuǵın sózdi qollansa, ol jazıw huqıqınan ayırıladı» — deydi. Sebebi, tildiń tazalıǵı, mánililigi, tildiń pikirligi ushın gúres, bul mádeniyattıń quralı ushın gúres bolıp tabıladı. Bul qural qanshama ótkirirek bolsa, qanshelli anıq baǵdarlangan bolsa, ol sonshelli jeńimpaz boladı.

Sóylewdiń anıqlıǵı — bul sózdiń ózi bayanlaytuǵın waqıyaǵa júdá saykes hám say keliwi. Batıs oyshılları da, Shıǵıs alımları da anıqlıqtı sóylew sapalıǵınıń birinshi shárti dep esaplaǵan. Aristotel: «Eger sóylew anıq túsiniqli bolmasa, ol maqsetine erispeydi» degen bolsa, Kayqawıs: Áy perzent, sózdiń júzin de, arqa tárepini de bil, olarǵa baǵın, boysın, sóylegende mánili sóyle, bul sheshenliktiń belgisi esaplanadı. Eger sóylegen waqtınızda sózdiń qanday mánige iye ekenligin bilmeseń qusqa usaysañ» deydi.

Anıqlıq sóylewdiń páziyleti sıpatında ashıq túsindiriw qábileti menen sóylew predmetiniń mánisi menen, sóylewde qollanatuǵın sóz mánilerin biliw menen baylanıslı boladı.

Eger sheshen ózi sóz etpekshi bolǵan sóylew predmetin jaqsı bilse, oǵan say sózler tańlasa hám ózi tanlaǵan sózlerdiń mánilerine saykes wazıypalar júklesse sóylew anıq bolıwı sózsiz.

Anıqlıq eki túrli boladı. Zattıń anıqlıǵı hám túsiniktiń anıqlıǵı.

11-shunıǵıw. Qosıqtı kórkemlep oqıń. Shayırdıń pikirin qalay túsingenińizdi aytıp beriń.

XALÍQ SÓZLERI

Xalqım dana desem bolar,
Naqıl etken bile-bile:
Sóyley-sóyley sheshen bolar,
Kósem bolar kóre-kóre.

Naqıl kóptiń mülki bolar,
Adam sumı tülki bolar,
Iyt juldızǵa kúlki bolar,
Ayǵa qarap úre-úre.

Qorqqanlarǵa qos kóriner,
Joldaslıq jolda biliner.
Jürgende jormal iliner,
Kóp kórerseń júre-jüre.

Bádhasılǵa hámel jetse,
Puqarasın talar iytshe.
Qumırsqaǵa qanat pitse,
Hálek piter kele-kele.

Xalqım qalpı aytsın qalay?
Zamanlardı kórgen talay.
Birew ótken jılay-jılay,
Birew dáwrın súde-súde.

Shayırlıq etse nadanlar,
Bálege qalar adamlar.
Aqmaq aytar, aqıl tıńlar,
Zeyin menen ile-ile.

Menmenlikke bastı shatpań,
Shımshıq óz tasına batpan,
Eshek ozsam deydi attan,
Jelmayaday jele-jele.

Kúshigennen búrkit bolmas,
Teńiz suwın sırqıp bolmas,
Jartıwlı júń qırqıp bolmas,
Ala qoydı bóle-bóle.

Adamnıń bir parası bar:
Oqımay-aq sanası bar.
Ot jaqqıshtan dana shıǵar,
Sózge qulaq túre-túre.

Qızlar belin qınasadı,
Márt maydanda sınasadı.
Qıymıldaǵan qır asadı,
Eńbek etken eme-eme.

Kirpikten kewilge jara,
Tússe, oǵan bar ne shara?
Biytártip ósken qız bala,
Bále tabar kúle-kúle.

Astarlap aytar mamanlar,
Bunıń mánisin kim ańlar.
Atadan altaw tuwǵanlar,
Jetew bolar óle-óle? ...

Qalawın tapsań qar janar,
Júysiz ursañ balta sınar.
Jigit jaslay dilwar bolar,
Májiliske kire-kire.

Dúnya quwǵan bayır óter,
El qıdırǵan sayıl óter.
Iz qaldırıp shayır óter,
Sóz marjanın tere-tere.

Ibrayım Yusupov

12-shınıǵıw. Berilgen tekst mazmunınan paydalanıp, «Salt-dástúrler — biybaha miyras» atamasında bayanat tayarlań.

Xalıqtıń, millettiń birinshi belgisi tili bolsa, ekinshi belgisi úrp-ádet dástúrleri bolıp esaplanadı. Sonlıqtan, adam jasaytuǵın jerde

dástúr de óz ornın tabadı. Xalıq dástúrleri adamlardıń xızmetin, turmıs qálpın kórsetedi. Kúndelikli turmıstıń barlıq tárepleri xalıq dástúrleri menen baylanısqa. Qanday dáwir bolsa da, xalıq óz dástúrleri menen úrp-ádetlerine úlken isenim hám húrmet penen qarap, onıń turmıstaǵı ornın joqarı bahalaǵan. İnsan ómirin úrp-ádet hám dástúrlersiz kóz aldına keltiriw qıyın. Uzaq dáwirlerden beri kiyatırǵan dástúrler óziniń turmıslıq ornı menen adamlardıń minez-qulqı, tártip isenim hám jámiyetlik kózqarasın ózinde saqlap kiyatır. Úrp-ádetler — bul uzaq tariyxıy dáwirlerden beri saqlanıp, áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan hár qıylı waqıyalardı baqlanıslı mudamı qaytalanıp turatuǵın túsiniq. Dástúrler xalqımızdıń kóp ásirlik tájiriybeleriniń negizi. Sonlıqtan insan turmısınıń rawajlanıwın milliy miyraslırsız kóz aldımızǵa keltire almaymız.

Ózbekistannıń birinshi prezidenti I. A. Karimov: «Ata-babalarımızdıń pák ruwxı, úrp-ádeti bizlerdiń eń jaqsı dástúrlerimiz qayta tiklengende ǵana reformalar tabıslı ámelge asırıladı. Bul jolda ata-babalarımızdıń qádiriyatları ózgerislerdiń bekkem tırnaǵı bolıp xızmet etedi» dep atap kórsetken edi. Házirgi waqıtta turmısımızdan orın alǵan úrp-ádet, dástúrler ata-babalarımızdıń milliy qádiriyatları tiykarında kózge taslanadı. Sebebi milliy qádiriyatlarımız xalqımızdıń eski úrp-ádetleri hám mádeniyatınıń rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslı. Dástúr — bul adamlardıń eń jaqsı táreplerin úlgi etip, unamsız qılıqlarına qarsı gúresip barıwda úlken qural bolıp esaplanadı. Erte dáwirlerde úrp-ádet hám dástúrler hámme waqıt nızam retinde saqlanıp, oǵan adamlardıń hámmesi teńdey múnásibette bolǵan. Hátteki, dástúrlerge qarsı bolǵan hám onı orınlamaǵan adamlar jazalanatuǵın bolǵan. Demek, úrp-ádet ham dástúrler erte dáwirlerden baslap-aq, tártipti, ádep-ikramlılıqtı saqlawshı kúsh bolıp kelgen. Tariyxqa názer salsaq, Orta Aziya óziniń tariyxıy, mádeniy úrp-ádeti, dástúrleri menen dúnya mádeniyatına salmaqlı úles qosqan kóp ǵana danıshpan oyshıllardı dúnyaǵa keltirgen kiyeli úlke boldı. Bul mákanda jasap ótken Beruniy, Ibn Sina, Yusup Has Hajib, Nawayı, Maqtumqulı, Ájiniyaz, Berdaq hám basqalar dástúrlerdi tereń úyreniwi nátiyjesinde shıǵıs xalıqlarına tán bolǵan tárbiyalıq oylardı rawajlandırǵan.

Qaraqalpaq xalqınıń milliy úrp-dástúrleri ata-babalarımız jaratqan milliy miyraslarımızdıń dawamı bolıp, bular hadallıq, haqıyqatlıq, tuwısqanlıq, miymandoslıq, saqıylıq, sabırlılıq, tuwılǵan jerge súy-

ispenshilik hám basqa da adamgershilikli paziyletlerdi áwladlardıń boyına sińdirip bariwga baǵdarlaǵan.

§ 8 — 11. Sóylewdiń logikalılıǵı

Xalqımızda «Jaqsı sóz — jan azıǵı», «Jaqsı sóz — yarım ırıs» degen sózdi biykarǵa aytpaǵan. Jaqsı sózdi óz boyına sińdiriwi, sózdi, onıń mánilerin sanalı túrde túsiniwi — bul óz-ózinen iske aspaydı. Onı úyreniw ana tilin qanshama tereń úyrense, basqa pánlerdi de tıyanaqlı túrde bilip alıwǵa keń múmkinshilik aladı. Bul haqqında kórnekli pedagog K. D. Ushinskiy: «Ana tili — aqıl oy rawajlanıwınıń negizi jáne barlıq bilimlerdiń aynası, onnan barlıq túsiniq baslanıp, sóz arqalı ótip otıradı. Ana tili ideyalar menen bilimlerdi uǵınıwdıń jeke onı taratıwdıń birden bir quralı» — dep kórsetken edi. Sózlerdiń logikalıq mánileri menen grammatikalıq qaǵıydaların ózleslestiriw nátiyjesinde sózlerdi durıs qollana biliwge ádetlenedi.

Sóylewdiń logikalılıǵı yamasa pikirdiń izbe-iz durıs bayanlanıwı mádeniyatlı sóylewdiń bas shártleriniń biri bolıp tabıladı. Bul ilimde indukciya metodı boyınsha, yaǵnıy bilimdi rawajlandırıw ápiwayıdan quramalıqqa qaray, jekkelikten ulıwmalıqqa qaray boladı. Al tildiń tazalıǵı degende biz ádep-ikramlılıq normalarına sáykes keletuǵın sóylewdi túsinemiz. Sóylewdiń logikalılıǵı onıń tiykarǵı belgileri durıslıq hám anıqlıq penen tıǵız baylanısqa. Sebebi, grammatikalıq jaqtan durıs dúzilmegeń sóylew, gáp, pikirdi bayanlaw ushın orınsız tańlangan birlik sóylewdiń logikalılıǵınıń buzılıwına alıp keledi.

Logikalıq izbe-izliktiń buzılıwı tıńlawshı hám oqıwshıǵa bayanlanıp atırǵan pikirdiń tolıq jetip barmawına geyde ulıwma túsinebewshilikke alıp keledi. Gápti dúziwdegi itibarsızlıq nátiyjesinde geyde pikirdiń izbe-izligi buzıladı.

Tómendegi misalǵa itibar berin: Ferma jankúyerleri altı aylıq mámleketke sút satıw planların múddetinen aldın orınladı. (gazetadan)

Gápte sózlerdiń tártibi durıs bolmaǵanlıǵı, «altı aylıq» dizbeginiń «satıw» sózinen keyin kelmegenligi sebepli mazmunına zıyan tiygizip atır. Sóylewdiń logikalı, yaǵnıy pikirdiń izbe-iz durıs bayanlanıwı sóylewshi menen jazıwshınıń bilim dárejesi, sana-sezimi, qábileti menen baylanıslı boladı. Sonlıqtan, logikalılıq tek tillik qubılıs bolmastań, al tilden tısqarı qubılıs sıpatında kózge tusedi. Yaǵnıy, bunda sóylewshiden tek tildi jaqsı biliw ǵana emes, al ózi pikir bildirip atırǵan tema boyınsha tereń bilimge iye bolıw talap etiledi.

Túsiniktiń mazmunlılıǵı óz aldına alınǵan teksttegi pikir izbe-izligi, logikalıq izbe-izlik bolıwın talap etedi. Biraq bul talaptı sóylewdiń barlıq kórinislerinde de qollanıwǵa bolmaydı. Máselen funktsional stiller tiykarınan ilimiy hám kórkem ádebiyat stillerinde bul talapqa qanday ámel etiliwin kóreyik.

Ilimiy stilde jazılǵan shıǵarmalar pútin bir sistemaǵa iye. Onda kirisiw, tiykarǵı bólim hám juwmaq bar bolıp, olar jáne bir dizbekke birlesedi. Tekstte aytılatuǵın pikirler qatań izbe-izlikte bayanlanadı. Kórkem sóylew dúzilisi bolsa, biraz basqasha. Aytayıq, pikirler bir qalıpte bayan etip kelinedi de, birden úzilis júz beredi hám endi basqa waqıyalar sóz etilip ketiledi.

Bul náirse misli logikalıq izbe-izligine zıyan jetkergendey kórinse de, negizinde ondav emes. Kórkem shıǵarmalardı, tiykarınan, qıssa, roman sıyaqlı janrlardaǵı keń jobalıq, kartina qurılısı áne sonday dúziwdi talap etedi. Mazmunǵa zıyan kelmegenligi bunday shıǵarmalardıń aqırında belgili boladı. Ulıwma alǵanda, sóylewdiń mazmunlılıǵı degende pútin bir sistema tiykarında dúzilgen, pikirlerdiń rawajlanıwı izbe-iz bolǵan hárбір sóz anıq maqsetke muwapıq ráwishte qollanılgan sóylewdi túsinemiz.

13-shınıǵıw. Berilgen tekst mazmunı tiykarında «Doslıq — biybaha baylıq» atamasında bayanat tayarlań.

Máńgilik dos izlew — óz ómirińdi máńgilik sınaǵa qoyıw, geyde basıń menen tas jonıw dese de boladı. Doslar biri-biri menen túsinisse, onnan bekkem kúsh bolmasa kerek, biraq túsinisiw ushın eń sońǵı kúshke shekem sarp etiwge tuwra keledi. Bas qattı ma, tas qattı ma demektin mánsisi mınaw: doslıq óz-ózinin bárjay bolmaydı: ya sen óz nápsińdi dostıńnıń nápsine baǵındırıwın kerek. Adamlar bar: ayırımları tasıp aqqan bir dárya, biri ekinshisine qosılsa teńiz dóretip ana-jerdiń bir kózine aylanadı: adamlar bar: biri iyt min-ezli, ekinshisi — pıshıq minezli: olar jolıǵıssa biri ekinshisine úrpe-yisip hám ózlerin hám aylanasındaǵılardı qorqıtadı. Qonaǵına sıylı tamaq taba almadıń bar ğoy-eń durıs jolı dásturxan ornına ashıq júregiń bolsın. Adamnıń bası pútkil deneniń üstinde bolıwına qaramastan, barlıq salmaqtı sol kóteredi: ğarrılıq ta, jaslıq ta, danalıq ta, shalalıq ta bastın iskerligi menen belgilenedi: tilden jaman sóz shıqsa da, ayaq jaman jerdi basıp alsa da, qol patas nárseni uslasa

da, kóz iplas bir jerge qaray berse de bas ayıplı. Kim birinshiden, wádesine wapadar bolmasa, doslıqta tek shınlıq hám isenimge súyembese: ekinshiden, barlıq orında ózin ádep-ıkramlı tuta bilmese, ol óz baxtı ushın muzdan jay salıp óz atın muzğa jazğanı, átteñ, muzdan salğan jayınıñ sırttan jaltırağanınan úlgi alıwğa umtılıwshılar az emes, bizde jalataylar az emes bul jaqtı dúnyada. Orınlı ayılğan sóz — ábizámzámniñ suwı, ol kisini keselinen ayıqtıradı: retin tawıp ayılğan sóz — zildey tas, ústine tússe, heshkim jılıstıra almaydı, sóz — retinde, alaqańǵa qısımlağan hawa, qarmalanıp-qarmalanıp hesh nársese taba almaysañ: sóz — retinde aspanǵa ushıratuǵın qanat, sonıñ ushın ayaǵınan súrnıkse de tilinen súrnıkpegen shayırdıñ, Berdaqtıñ, jolın bergey balalarımızǵa! (*T. Q.*)

§12 — 13. Tildiñ tazalǵı

Sóylewdiñ tazalǵı degende, eñ dáslep, onı ádebiy til normalarına muwapıq keliwi túsiniledi. Haqıyqattan da, jaqsı, ideal sóylew házirgi qaraqalpaq ádebiy tili talaplarına say halda dúzilgen bolıwı, túrli ádebiy tilge jat bolǵan birliklerden taza bolıwı kerek. Bul máseleñiñ tillik tárepi bolıp, sóylew tazalǵınıñ tilden tısqarı tárepleri de onnan kem bolmaǵan áhmiyetke iye.

Tilimizdiñ taza bolıwına kesent berip atırǵan til birlikleri, tiykarınan dialektizmler hám varvarizmler bolıp tabıladı. Sebebi, kórkem ádebiyat tilinde dialektizm hám varvarizmler menen belgili kórkem-estetikalıq wazıypanı orınlawı, avtordıñ málim belgili ideyasın, niyetin ámelge asırıwǵa xızmet etedi.

Parazit sózler dep atalıwshı til birlikleri de til mádeniyatı ushın jat. Olar tiykarınan sóylew stilinde kóp qollanıwı, jámiyet aldında shıǵıp sóylewshiniñ óz sózin qadaǵalap barmawı, itibarsızlıǵı nátiyjesinde payda boladı hám bara-bara ádetine aynaladı. Máselen, ayırım adamlar ózleri sezbegegen halda demek, eger, aytayıq, xosh sıyaqlı sózlerdi qaytalay beriwege úyrenip qalǵan.

Tildiñ tazalǵı máselesi kóp waqıttan berli jazıwshı, filolog, ilimpaz hám mádeniyat xızmetkerlerin qızıqtırıp kelmekte. Tildiñ tazalǵın qanday elementler buzadı?

I. Dialektizm dep atalatuǵın sózler, yaǵnıy ulıwma qaraqalpaq tiline, ádebiy tiline tán bolmaǵan jergilikli dialektlerge, sóylemlerge tán bolǵan sózler tildiñ tazalǵın buzadı.

Kórkem sóz sheberleri arasında dialektizmlerdi ádebiy tilde qollanıw kerek pe yamasa kerek emes pe degen soraw átirapında tartıslı pikirler bar. Dialektlik sózlerdi ádebiy tilde ónimli qollanıwdıń tárepdarlarınıń pikirinshe dialektizmlerdi ádebiy shıǵarmalardıń tilinde qollanıw bul shıǵarmalardıń xalıqlıq shıǵarma ekenliginen derek beredi dep túsindirmekshi boladı. Tildiń ádebiy hám xalıq tili dep bóliniwinen shiyki hám til ustaları tárepinen dóretilgen til degendi túsinemiz.

Házirgi dáwirde xalıq tilin ádebiy tilge qarsı qoyıwǵa bolmaydı. Házirgi waqıtta ádebiy til xalıq tiliniń rawajlanıwınıń eń joqarǵı jemisi bolıp tabıladı. Ádebiy tildiń jazba hám awızeki sóylew tili dep atalatuǵın eki túri bar.

Xalıqtıń awızeki sóylew tili ádebiy tildiń normaların buzbaǵan halda til mádeniyatına tásir etip otıradı. Dialektizm hám olardıń kórkem shıǵarmalarda qollanıw múmkinshiligi quramalı másele bolıp tabıladı. Jazıwshı, shayırlar qaharmanlardıń jasaǵan jerine, waqıyanıń bolıp ótken waqtına baylanıslı qaharmanıń tilinde dialektizmlerdi qollanıwına boladı. Mısalı: T. Qayıpbergenovtıń «Baxıtsızlar» romanında Aydos biydiń tilinde «Biradarlar» sózin qollanadı.

Dialektizmler avtor sózinde emes, al súwretlenip atırǵan waqıyaǵa baylanıslı personaj tilinde qollanılsa maqsetke muwapıq boladı. Kórkem ádebiyat stilinen basqa stillerde dialektizmdi qollanıwdıń zárúrligi joq. Ilimiy stilde tilshi-ilimpazlardıń miyneti dialektizmdi izertlewge baǵıshlangan bolsa dialektizmlerdi paydalanadı. Jámiyetlik publicistikalıq stilde jurnalistlerdiń, korrespondentlerdiń belgili miynet qaharmanlarına arnalǵan maqalalarında olardıń tilinde dialektizmlerdi qollansa boladı.

Varvarizmler degende basqa tillerden kirgen sóz hám sóz dizbeginiń hádden tis qollanıwı túsiniledi. Basqa tillerden kirgen sózlerdi ádebiy tilde qollanıw máselesi tartıslı másele bolıp kiyatır. Haqıyqatında, sóylew tilin jasalma ótkirlestiriw ushın basqa tilden kirgen sózlerdi orınsız qollanıw, sol tilge, onıń ádebiyatına zıyanın tiygizedi.

Sonday-aq, jargon sózler de tildiń tazalıǵına keri tásir etetuǵın sózlerdiń biri. Jargon — francuz sózi bolıp «buzılǵan til» degendi bildiredi. Jargonlar belgili bir sociallıq toparlarǵa tán bolǵan tildiń kishi variantı bolıp tabıladı. Jargon sózlerdiń qollanıw órisi tar. Bunday sózler kishigirim sociallıq toparlardıń ishinde qatnas jasawda qollanıladı.

Vulgarizmler dep awızeki sóylew tilinde ushırasatuǵın, biraq ádebiy til normalarına qarsı keletuǵın sóz hám sóz dizbeklerine ayıladı. Vulgarizmlerge sóylew tiliniń hár qıylı jargonlarınan dialektizmlerden alınǵan turpayı hám mádeniyatsız sózler kiredi.

14-shınıǵıw. Kúndelikli turmısımızda jaslardıń bir-biri menen pikir alısıwda tilge bolǵan itibarsızlıǵı haqqında mısallar keltiriń.

15-shınıǵıw. Berilgen tekst tiykarında awızeki «Watan — anam» temasında sáwbetlesiw ótkeriń hám bayanat tayarlań.

Hárbir insan bul jartı dúnyaǵa kelip, birinshi qádem basqan jerin Watan dep ataydı. Watan — kindik qanıımız tógilgen topıraq, mehriban anamızdıń jaǵımlı hawazı jańlaǵan háyyiwdi esitip uyqlaǵan altın besigimiz.

Bir sarayda patsha hám malika jasaydı eken. Patsha güllerdi jaqsı kóredi eken hám onıń jaqsı gül baǵı bolıptı. Kúnlerdiń birinde patsha baǵda seyil etip júirse, ájayıp qustı kórip qalıptı. Ol sonday sulıw qus eken, patsha onı dárhal tutıp alıp malikasına sawǵa qılmaqshı bolıptı. Sonda qus tilge kirip: «Áy, patsham sizden bir iltimasım bar tutqınlıqtan aldın bir jayǵa barıp keliwime ruqsat beriń» dep jalınıptı. Patsha qusqa razılıq berip áskerleri menen jiberipti. Jeti kún, jeti tún jol júrip, tawlardan asıp, dáryadan ótip aqırı bir sahraǵa kelipti. Qus bir putanıń ishine kirip ketipti. Áskerler hayran bolıp qustı baqlap tura beripti. Qus topıraqqa domalap «ata-ana, apa-úkelerim, xosh bolıńlar» — dep baqıra beripti. Keyin bular artqa qayıp, bar gápti patshaǵa aytıp beripti. Patsha menen malika bul gápti esitip, qattı qıynalıptı. Qusqa azatlıq beripti. Bul ráwiyatta keltirilgenindey hámme usı kishkene qus sıyaqlı Watan qádirine jetiwi kerek. «Búlbil óz shámenin, adam óz Watanın súyedi» degen danalıq usınnan kelip shıqqan. İnsan ózin azat hám abat Watanında ǵana erkin hám baxıtlı sezedi. Maqtumqulı shayırdıń mına qatarlarında:

Kel-há, kewlim, bir násiyat aytayın,

Watandı tárk etip ketiwshi bolma, — dep násiyatlaydı.

Hárbir insan eń aldın menen óz eliniń óz Watanınıń ádiwli azamatı. Demek, ol óz Watanın súyiwi, oǵan óz muhabbatın arnawı, eli ushın, Watanı ushın xızmet islewi kerek. Bul onıń eli-xalqı aldındaǵı, Watanı aldındaǵı parızını hám qarızını. Sonlıqtan

da, Watan aldındağı wazıypalı minnetlerin orınlaw ushın ata-babalarımız ayanbay miynet islegen. Watanın sırtqı dushpanlardan qorǵaǵan. Mártlik hám qaharmanlıq islerdi atqarıwda jan-tánın aya-maǵan. Ata-babalarımız óz Watanına degen tereń súyispenshiligi menen jasaǵan. Sol súyispenshilik sezimlerin ómir boyı júreklerinde saqlap kelgen hám ózinen keyingi áwladlarǵa amanat etip qaldırǵan. Bul Watan ata-babalarımızdan bizge miyras bolıp qalǵan. Olardıń eli-xalqı ushın islegen mártlik hám qaharmanlıq islerin zor húrmet penen tilge alamız. Keleshekke úmit penen qarap, eldiń jaqsı jasawı ushın el qorǵaǵan ullı mártler xalıqtıń yadında mańgi saqlanadı.

Watan qádiri. Biz bul muqaddes tuyǵıǵa sadıq bolsaq, demek sha-ńaraǵımızǵa, ata-anamızǵa, xalqımızǵa sadıq bolıp qalǵan bolamız.

§14—15. Sóylewdiń baylıǵı

Sóylew mádeniyatına sóylewshiniń sol tildi jetik biliwi, tilge bolǵan húrmeti, súyiwshiligi, sonday-aq ádebiy tildiń leksika, grammatika, stilistikalıq, orfoepiya hám orfografiyalıq talaplarına muwapıq normaların saqlay otırıp, óziniń aytajaq oyın, pikirin anıq, túsinikli hám qonımlı etip bere biliwi kiredi. Ásirese, sóylewshi tınlawshıǵa óziniń oy-pikirin bayanlawda, ol sol tildiń materialı tiykarında taza sóylewi tiyis. Hárbir ádebiy tildiń sózlik quramı ornı-ornı menen tiyisli jerinde durıs qollanbay, orınsız basqa tillerden ózlestirilgen sózlerdi aralastırıp sóylew, tildiń bar múmkinshiliklerinen paydalanbaw, onıń baylıǵın esapqa almaw sóylew mádeniyatınıń ádewir dárejede tómenligin kórsetedi. Máselen, házirgi awızeki sóylew hám jazba tilimizde geypara sózler raxmet-rahmet, súdigar-shúdigar, salı-shalı, saǵal-shaǵal, uyqılaw-uyıqlaw, urıw-ruw sıyaqlı bolıp, eki yamasa úsh túrli qollanılıp júrgeni bayqaladı. Bulardıń dáslepki ádebiy til ushın norma bolıwı tiyis. Al, olardıń sońǵısın itibarsızlıq penen qollanıw tilimizdiń jazıw hám sóylew jaǵdaylarındaǵı jiberilgen mádeniyatsızlıq bolıp tabıladı. Sonlıqtan, sóylewshi qaysı tilde sóylegisi kelse, sol tilde taza sóylewi, sol tildiń sóz baylıǵınan durıs paydalanıwı lazım.

Qaraqalpaq tili—qaraqalpaq xalqınıń tiykarǵı qarım-qatnas jasaw quralı. Sonlıqtan, qaraqalpaq tiliniń baylıǵın jeterli úyreniw, meńgeriw hám bilip alıw júdá zárúrli. Óytkeni, hárbir adam qaraqalpaq tilinde durıs sóylew hám sóylew mádeniyatın iyelemey turıp, óziniń

aldına qoyılğan talaplarğa tolıq juwap beriwi mümkin emes. Sóylew mádeniyatın joqarı dárejege kóteriw, birinshiden, sol tilge bolğan súyispenhilik qatnasımızdı kórsetse, ekinshiden, sol tildiń gúllán sóz baylıǵın qanshelli dárejede biletuǵınımızdı, qanshelli dárejede meńgergenligimizdi, sonday-aq sózlerdi qalay orınlı qollana alatuǵınımızdı kórsetip turadı.

Jazıwda, sóylewde pikirdiń ıqshamlıǵı kórkemliliǵı hám onıń baylıǵın támiyinlew ushın tildegi hár qıylı kórkemlew quralları keń paydalanıladı. «Til — ádebiyattıń birinshi elementi», sebebi hárqanday shıǵarmanıń kórkemliliǵı onıń tili arqalı ondaǵı kórkemlew quralları arqalı kórinedi. Tildegi bunday kórkemlew quralları, eki túrli boladı: leksikalıq hám sintaksislik.

Leksikalıq kórkemlew quralları troplar dep ataladı, sintaksislik kórkemlew qurallarına stilistikalıq figuralar delinedi.

Troplar. Bir sózdiń ayırım kontekstlerde óziniń tiykarǵı tuwra mánisinen basqasha awıspalı mánide qollanılıp, hár qıylı kórkemlew quralları xızmetin atqarıwı trop dep ataladı. Troplar qatarına epitet, teńew, metafora, metonimiva, sinekdoxa, ironiya, allegoriya, janlandırıw hám perifraza h.t.b. kiredi.

Epitet. Predmet yamasa háreketke tán bolğan belgini, qásiyetti, sapanı ayrıqsha, onı obrazlı etip kórsetiw ushın awıspalı mánide qollanılğan sóz epitet dep ataladı.

Mısallar: Kórán bolur aq yúzińniń qurbanı,
Xabarıń ber periyzadım, yol bolsun.
Qara kózli, shiyrin sózli dilbarım,
Bársheniń sulıwı ay júzli jamal. (*Ájiniyaz*)

Teńew. Teńew arqalı predmet yamasa qubılıs óz ara salıstırılıp olardıń birewi ekinshisine teńlestiriw arqalı anıqlanadı, túsindiriledi.

Teńewler hár qıylı usıllar arqalı bildiriledi.

Kelbetliktiń -day, -dey, -tay, -tey affiksleri arqalı, yańlı, misli, mısal, kibi hám t.b tirkewishler arqalı ańlatıladı.

Mısallar: Tal shıbıqtay qıpsha beli-belbaǵlı,
Meni hayran etip ketti shul páriy. (*Ájiniyaz*)
Shań astına qarasa,
Jawırınları qaqpıqtay,
Bilekleri toqpıqtay,
Tanawları shashaqtay,

Omırawları esiktey,
Turpatı kelgen besiktey,
Aq nayzası qaltırap,
Mañlayğa ayday jarqıra,
Almas qılısh jiltıldap,
Qaraker atın oynatıp,
Qutırğan Gereydi,
Alshıgır dáw kóredi. («*Haji Gerey*» dástanınan).

Metafora. Eki predmet yaki qubılıstırń qanday da bir uqsaslıq tárepine tiykarlanıp, onıń birewine tiyisli belgini awıspalı mánide ekinshi predmet penen baylanıstırıp aytıw metafora delinedi.

Teñewge uqsas, biraq teñewde teñeletuǵın predmet, háreket hám onıń nege teñeletuǵınlığı ekinshi sózde qatar ayılatuǵın bolsa, metaforada tek onı ekinshi nársen menen ǵana ańlatıladı. Sonlıqtan da, metaforalarda obrazlılıq kúshlirek bolıp keledi.

Mısallar: Lashın edim — qanatımnan qayrıldım,

Júyrik edim — doynaǵımnan mayrıldım. (*Omar*)

Metonimiya. Eki predmet yaki qubılıstırń óz ara ishki yamasa sırtqı baylanısına qaray awıspalı mánide qollanılgan sózler metonimiya dep ataladı. Bunday baylanıslar hár qıylı boladı:

a) predmet hám onıń járdemindegi predmet arasındaqı baylanıs;

Mısalı, Hámme soldat ta solay isledi,

Kóp emen tur, soldattay qatıp,

Geyde komanda berip, ózi de,

Kórinedi turǵanday atıp. (*B. Qayıpnazarov*)

b) avtor hám onıń shıǵarması arasındaqı baylanıs:

Kóz áynegin qıysayta kiyip,

Mishurindi oqıydı geyde (*I. Yusupov «Paxtakesh baba»*).

Frak kiygen sáten ózbek,

Yoshıp orkestrdi gózlep,

Shıbıǵın bir siltep endi,

Gúñirenter Betxovendi (*I. Yusupov «Ózbekistan»*)

Orın hám sol orındaqı atamalar arasındaqı baylanıs:

Pútkil auditoriya shawqım kóterdi.

Háreket hám sol háreketiń quralı:

Kórgen-bilgenińdi ana shot qaǵatuǵınıña jetkerip bar.

(*Á. Atajanov «Duwtar»*).

Sinekdoxa — metonimiyanıń bir túri. Bunda bir predmettiń máni-si ekinshi predmetke, olar arasındaǵı muǵdarlıq qatnasqa baylanıslı awısadı. Kóplik sannıń ornına birlik san, pútinniń ornına bólegi qollanıladı.

Kóp biypul awızlar basqılap orın,
Erkeligi tutıp gárdiyispekte (*I. Yusupov*)
Sınshıl dúnya qosıp talay baslardı,
Esap-shot qaqqızıp sınar doslardı

(*I. Yusupov «Jigittiń sonday bir dostı bolsın»*).

Giperbola hám litota. Giperbola predmettiń yamasa qubılıstıń turpatın, kúshin, mánisin asırıp, kúsheytip kórsetiwshi sózler.

Mısallar: Asqar taw Elburs aspanǵa tiygen,
Sımbatlı aq tósin kókshe bult süygen

(*I. Yusupov «Saǵınıw»*).

Tuttım búrgeniń anasın,
Tutqa bayladım tanasın,
Qosqa jektim jup danasın,
Jer shúdigár etpedim be? (*Xalıq qosıǵı*)
Hár qádem atqanda tawshan alsa hám,
Atası arabtan tuwrı kelse hám,
Ákeńniń kózin kórip qalsa hám,
Óltir kók iytińdi, Dúysen qándecli. (*Ájiniyaz*)

Litota — giperbolaga qarama-qarsı mánide bolıp, predmettiń yamasa qubılıstıń turpatın, kúshin, mánisin, júdá kishireytip, páseytip kórsetedi. Mısalı, Jańadan kelgen baslıq aynalmalı stuldı tamashalap otırǵan edi. Bir qumırsqa bel qız kofe alıp kirdi. (*K. Mámбетov*).

Ironiya. Ironiya — sózdi onıń tuwra mánisine kerisinshe mánide qollanıw. Sonlıqtan da, ironiya hár qıylı astarlı mánistı ańlatıp, satiralıq hám yumorlıq shıǵarmalarda, tımsallarda kóplep ushırasadı.

Mısalı: Qus patshası bolarlıqtay qus ǵo, Ǵarǵa dúnyada.

Allegoriya. Allegoriya abstrakt mánidegi túsiniklerdi turmıstaǵı konkret obrazlar járdemi menen kórsetedi. Allegoriya kóbinese tımsallarda qollanılıp, onda adamlardıń hár túrli qásiyetleri, minezleri hár qıylı haywanlar arqalı sıpatlanadı. Máselen, hiylekerlik — túlki, ańqaw — eshek, ashkóz — qasqır hám t. b.

Mısalı: Baylar — qasqır, túlki, xalıq — qoyan eken

Qarańǵı qaplaǵan qayǵı zamanda (*Berdaq «Zamanda»*)

Gradaciya. Gáptiń qurılısındaǵı birgelkili aǵzalarınń mánilik jaqtan kem-kem kúsheytilip yamasa páseytilip beriliwi gradaciyanı payda etedi.

Mısalı:

Álip qáddim dáldek bolıp bǵildi,
Kózlerimnen qanlı yashım tógildi,
Jol boyına úygen hasıl yúgimdi,
Bazargá eltkendey kárwan bolmadı. (*Ájiniyaz*)

Janlandırıw. Janlandırıw arqalı jansız predmet hám abstrakt túsinikler adamlarǵa tán bolǵan qásiyetlerge, belgilerge iye boladı.

Mısallar: Aspańǵa ser salıp baqsań,
Juldızlar sóyleser aqsham.

(*I. Yusupov «Kewil kewilden suw isher»*).

Buyra jalın jelkildetip parovoz shabar,
Egilgen gújimler bılǵar qurashın

(*I. Yusupov «Dala ármanları»*).

Áne sol waqıtta Qarajan atı menen tiresip, atqa qarap sóyledi:

Mingeniń bálent tawmedi,
Kiyatqan bizge jawmedi,
Kelgenler bizden ǵawmedi,
Ne kórdiń, qara at, ne kórdiń?
Maqpaldan saylap dorba ildim,
Kishmishten saylap jem berdim,
Jemińdi qashan kem berdim,
Ne kórdiń, qara at, ne kórdiń? (*«Alpamıs» dástanı*)

Perifraz. Perifraz arqalı predmet yamasa qubılıstıń atı tikkeley atalmay, tek onıń tiykarǵı belgileri yamasa xarakterli ayırmashılıqları atap kórsetiledi. Mısalı: «Bozataw»dıń avtorı, Sahra búlbili, Sahradaǵı Luvr.

Stilistikalıq figuralar. Tildiń kórkemlew qurallarınıń ishinde stilistikalıq figuralar úlken orın tutadı. Stilistikalıq figuralar—bul ayrıqsha qurılǵan sintaksistlik dizbekler yamasa gápler bolıp, olar tildiń obrazlıǵı ushın xızmet etedi. Stilistikalıq figuralardıń tómendegi túrleri keńirek qollanıladı.

Inversiya. Inversiya—gápke ayrıqsha kórkemlik, tásirsheńlik beriw maqsetinde gáp aǵzalarınıń orın tártibiniń ózgeretilip, gáp aǵzalarınıń almasıp keliwi.

Mısallar: Xoshlasıp men qalıp boldım intizar,
Tánimde qalmadı zárrede k mádar.
Men anıń ishqında boldım xorı-zar,
Aqıl-huwshım alıp ketti shul páriy. (*Ájiniyaz*)

Aposiopeza. Aposiopeza (grekshe — jasırınıw) — oqıwshı yamasa tıńlawshınıń aytilajaq oyǵa, pikirge dıqqatın awdarıw ushın gáptiń ortasında yamasa keyninde úziliske túsip tamamlanbay qalıwı.

Mısallar:

Qoy, jılawıq bolmań... Shay qoyıń qáne... (*I. Yusupov*).
Uqtım seniń tiliń basqa bolsa da,
Másele tilde emes, bálkim — kewilde.
Bazda qaraqalpaqsha sóylep tursa da,
Birewlerge túsınbeymen ómirde... (*I. Yusupov*)
Hámme aǵzań tozar, til tozbas biraq,
Múshelerdiń mıqlısı til der edim.
«Tilim awırdı» dep doktorǵa qatnap,
Ukol alıp júrgen adam kórmedim... (*I. Yusupov*)
Oshaq bası sózler — tarqatar sherdi,
Til hám qulaq oǵan ishteyli sonday.
Oshaq bası sózler — márt jigitlerdi,
Bazda aynıtadı nildiń suwında...

Anafora (grekshe — joqarıǵa shıǵarıw) — gáptiń basında birdey sózlerdiń yamasa sintaksislik konstrukciyalardıń qaytalanıp keliwi arqalı jasalatıwın kúsheytkish figura. Mısalı:

Gúlparsın:
Qırq kúnshilik jollardan,
At shaptırsın maydanǵa.
Atı ozǵan jigitke,
Kimińdi qul demeyin,
Kimińdi tul demeyin,
Kimińdi xan demeyin,
Kimińdi qara demeyin,
Kimińdi bala demeyin,
Qırq kúnshilik jollardan,
Atı ozǵan jigitke,
Biy málel ózim tiyeyin — dedi. («Alpamıs» dástanı).

Epifora. Epifora — (grekshe — keyin keliwshi) gáptiń sońında bir-dey sózler yamasa sóz dizbekleriniń qaytalanıwınan dúzilgen figura.

Mısalı:

Ġaz keler, Ġaz keler, qońır Ġaz keler,
Ġazlar kelgen sayın báhár, jaz keler. (*I. Yusupov*)
Bay balası bayǵa usar,
Baylawlı turǵan tayǵa usar,
Biy balası biyge usar,
Putalmaǵan talǵa usar.
Xan balası xanǵa usar,
Biyik-biyik shıńǵa usar.
Qul balası qulǵa usar,
Tuyaq jeńishken gúlge usar. (*Soppaslı Sıpıra jıraw*)

Parallelizm. Salıstırıw mánisindegi qońsılas kelgen gáplerdiń konstrukciyalardıń sintaksislik jaqtan uqsas bolıwına parallelizm delinedi. Parallelizm kóbinese poetikalıq shıǵarmalarda jiyi ushırasadı.

Mısalı: Ustaǵa barsań, sandıl bar,
Sandildi kórde, shashın kór,
Mollaǵa barsań, qálem bar,
Shershige barsań hinji bar.

Hinjini tisin kór,
Qar ústine qar jawar,
Qar ústine qan tamar,
Qandı kórdi betin kór. (*«Alpamıs» dástanınan*).

Ritorikalıq qaratpa. Ritorikalıq qaratpa (grekshe — orator) adam yamasa basqa da predmetlerge qarata ayılǵan qaratpa arqalı olarǵa sıpatlama berilip, avtordıń qatnasınıń bildiriliwi.

Mısalı: — Tawdıń qara tası! Jılaysań nege?
Kim seni ıdırattı, kim qapa qıldı?

— Tas bawır birewler jańa bul jerde,
Birewdi ayamay tas penen urdı... (*I. Yusupov*)

Ritorikalıq soraw: Ritorikalıq soraw — juwap alıw ushın emes, al tek ayılajaq pikirge tınlawshınıń dıqqatın awdarıw ushın qoyılatuǵın soraw.

Mısallar:

Atası ğayıp bolǵanda,
Enesiniń ishinde,
Altı aylıq qalǵan Jádiger,
Qulınım ba ediń sen?! — dedi.

Mańırıp qoylar kelgende,
Talpınıp qozı turǵanda,
Jazdırılıp ğúweniń,
Hár sawlıqqa bir barıp,
Taba almay júrgen atańdı,
Jádiger me ediń sen?! — dedi. (*«Alpamıs» dástanı*)

Antiteza. Antiteza qospa gáplerde ayırıqsha xızmet atqarıp sóylew payıtında oy-pikirdi jáne de kúsheytiw maqsetinde mazmunı jaǵınan bir-birine túsiniqlerdi salıstırıp kórsetedi. Mısalı:

Aydıń on besi jarıq, on besi qarańǵı.
Arqanıń uzını jaqsı, sózdiń qısqası jaqsı.

Qaraqalpaq tilinde antiteza jasawda atlıq sózler jiyi qollanıladı:

Xańǵa bermes qara bar,
Biyge bermes tore bar,
Atqa bermes ğunan bar,
Qızǵa berms jawan bar. (*Xalıq qosıǵı*)

Qaraqalpaq tilinde kelbetlik antitezalar eń kóp qollanıladı:

Ashshı menen dushshını tatqan biler,
Alıs penen jaqındı jortqan biler. (*Naqtı-maqallardan*)
Ashshı edi shejiremiz,
Dushshı edi ómir degen.
Dút edi ójiremiz,
Sút edi kewil degen. (*T. Mátmuratov*)

Qaraqalpaq tilinde feyil sózlerden de antitezalar jasaladı:

Aqıllı jigit el qorǵaydı,
Aqmaq jigit el qorlaydı.

Ráwishlerden jasalǵan antitezalar:

Bıltırǵıdan bıyıl jaman,
Qalay-qalay boldı zaman. (*Berdaq*)
Aldıńǵı arba qaydan júirse,
Sońǵı arba sonnan júredi.

Aldın qırdım degende,
Artı ğawlap keledi.
Artın qırdım degende,
Aldı ğawlap keledi. («*Alpamıs*» *dástanı*)

Bul mısalda orın ráwishlerinen jasalğan antonimler antiteza xızmetinde jumsalıp qosıq qatarınıń emocionallıq-ekspressivlik tásirliliğın kúsheytip tur.

NAQIL-MAQALLARDA KÓRKEM SÓZ — SHESHENLIK HAQQÍNDÁ

Naqıl-maqallarda sóylew ádebi, sóz qúdireti haqqında mısallardı kóplep tabıwǵa boladı.

Jaqsı sóz — jan azıǵı.
Aytılğan sóz — atılğan oq.
Sóz — súyekten ótedi, tayaq — etten ótedi.
Jıllı-jıllı sóyleseń jılan ininen shıǵadı,
Qattı-qattı sóyleseń, musılman dininen shıǵadı.
Biyday nanıń bolmasa, biyday sóziń joq pa edi.

Bunday danalıq sózler xalqımızdıń sóz kúshi, sóz qúdiretin qan-shelli dárejede bahalaǵanlıǵınan derek beredi.

Qaraqalpaq xalqı sóz ónerin júdá qádirlegen, oni meńgeriwge, úyreniwge talaplanğan, sóz sheberleri bolğan sheshenlerin júdá ardaqlaǵan xalıq. Erte dáwirlerde sóz sheberleri, sheshenler dawlı máselelerdi sheshken. Sózin tawıp sóyleytuǵın adamlar húrmet-izzette bolğan. Bir ǵana Jiyrenshe sheshen haqqındaǵı áńgimelerdiń ózi buǵan ayqın mısal bola aladı. Awızeki xalıq dóretpelerinde dilwar qız jeńgeleri menen sheshen jigit aǵalarınıń sózleri, dilwar qızlar menen jigitlerdiń sóz jarıstırıwı, sózge sheshenligi menen xandı jumsaǵan hayal haqqında áńgimeler saqlanıp qalğan.

Suw saǵası saydan shıqsa, sóz saǵası qaydan shıǵadı, degen sultan sorawına sheshen:

Suw saǵası — bulaq, sóz saǵası — qulaq.
Suw bar jerde balıq bar, sóz bar jerde xalıq bar.
Sózdiń saǵası — xalıq, sultan iyelerim — depti.
Batırdıń kúshi taw bolǵanı menen sózdiń kúshi shalqıǵan teńiz.

16-shınıǵıw. Berilgen naqıl-maqallardı paydalanıp tekst dúziń.

Atalar sózi — aqıldın kózi.

Awzın ash, tili bolsa qash.

Ashshı bolsa da, anıgın ayt.

Añlamay sóylegen, awırmay óler.

Adamnıń júzine qarama,
Sóylegen sózine qara.

Ana súti boy ósiredi,
Ana tili oy ósiredi.

Awzınan sózi túskenniń,
Qoltıǵınan bózi túsedı.

Aqıllınıń sózi qısqa,
Aytaǵoysa bolar nusqa.

Az sóz — altın, kóp sóz — kómir.

Adamnıń ózi jaman emes,
Tili jaman.

Ashıwlı adamnıń sózi ashshı.

Adamnıń ardaqlı adam bolmaǵı,
Sóylegen sózinen, júrgen jolınan belgili.

Aqılsızdın tili bay,
Aqıllınıń qolı bay.

Awzı epli kisige.
Arba-ógiz de juwap.

Awız — dárwaza, sóz — shamal.
Adamnıń sózi — quyashtan ıssı.

Ashıwın kelse qolındı tart,
Orınsız jerde tilińdi tart.

Ayağıń júyrik bolsa, tasqa,
Tiliń júyrik bolsa, basqa bále.

Áwelgi sóziń ras bolsa,
Sońgi sózińniń ótimi jaqsı.

Áwel oyla, keyin sóyle.

Ádebi joqtıń, uyatı joq.

Bilgen tawıp aytar,
Bilmegen qawıp aytar.

Dos jılatıp,
Dushpan kúldirip.

Danalar jıyınında saqaw bol,
Nadanlar jıyınında gereń bol.

Dana adam belgisi — sózge tartar.
Aqmaq adam belgisi — sózge oralar.

Duris sóz, qılıshtan ótkir.

Dálilsiz sóz, esken jel.

Ep penen sóylegenniń, erni awırmaıdı.

Gáp jaqsısın qulaq bileği.
Jol jaqsısın tuyaq bileği.

Jaqsı sóz jan súysindiredi.

Jaqsı menen sóylessen,
Sawat ashqan bolasań.

Jaman menen sóylessen,
Zimistanda qalasań.

Jaqsıǵa sóz aytsań sózdi awlar,
Jamańǵa sóz aytsań asawday tuwlar.

Jaqsınıń júzine qarama, sózine qara.

Jaqsı tawıp aytadı,
Jaman qawıp aytadı.

Jaqsı sózge jan semiredi,
Jaman sózge jan sekiredi.

Kewil-sonday, sóz-gilti.

Jamannıń ózi kepil,
Jaqsınıń sózi kepil.

Jamannıń júzi tegis,
Jaqsınıń sózi tegis.

Jaqsınıń sózi jetedi,
Jamannıń sózi ótedi.

Jaqsınıń sózi tatlı,
Jamannıń sózi qattı.

Jaqsınıń sózi mazalı,
Jamannıń sózi ızalı.

Jaqsınıń ózi de jaqsı,
Qamırdan qıl suwırğanday sózi jaqsı.

Jaqsınıń sózi — gúl,
Jamannıń sózi — shól.

Jaqsı sózge ne qarıw,
Jaman sózge ne záriw.

Jaqsı sóz — kewilge unar,
Jaman sóz — júrekti tırnar.

Jaqsı sóz — shekerdey,
Jaman sóz — záhárdey.

Juwas yabı minbege jaqsı,
Orsaqı sóz kúlmege jaqsı.

Ajağa bolsañ, aqıl ayt,
Aqıl aytsañ maqul ayt.

Qattı-qattı sóyleseñ,
Kóp sóz eshekke júk.

Kelesheksiz adamnan,
Keskinsiz sóz shıǵadı.

Kóp sózdiñ azı jaqsı,
Az sózdiñ de saız jaqsı.

Kóp sóz, bos sóz.

Kewilli sóz júyesin tabadı.
Kewilsiz sóz iyesin qabadı.

Kórgeniñdi izleme,
Kórmegeniñdi sóyleme.

Qansha ásten júirse de,
Tasbaqa joldi óndirer.

Aqıl menen ayılǵan sóz,
Biymazanı kóndirer.

Mal — shaqınan, adam — tilinen

Mánisli sóz bahalı,
Ózi qısqa ózi jup.

Otız tisten shıqqan sóz,
Otız ruwlı elge jayıladı.

Oq jarası piter,
Sóz jarası pitpes.

Orınlı jerde túye shógedi,
Orınsız sóylegendi hárkim sógedi.

Jeti ólshep, bir kes.

Hár sózdiń bir mánisi bar,
Hár gúldiń bir iyisi bar.

Sóz mánisin bilmegen,
Sózdi ózine keltirer.

Gúl mánisin bilmegen.
Shaqasına zil keltirer.

Sózińdi sóyle abaylap,
Sózden tuwar ashshılıq.

Sóz júyesin tapsa, mal iyessin tabadı.

Sózdiń kórki — maqal.

Aqıldan artıq baylıq joq.

Pil kótermegendi, til kóteredi.

Sóylemesten burın oylanıp al.

Siz — sózdiń sıyı,
Kóz — júzdiń sıyı.

Sóz — gúmis, úndemew — altın.

Súydiretuğın da — til.
Kúydiretuğın da — til.
Kúldiretuğın da — til.

Tartınbağan atıp sóleydi.
Jasqanshaq jatıp sóleydi.

Suw menen oynama batarsañ,
Ot penen oynama ósherseń.

Til ushı menen sóyleme,
Ózińe azar sóz keler.

Tiliń menen kewlińdi bir tut.

Tilińde bolsa palıń,
Bálent bolar ıǵbalıń.

Turpayılıq etip,
Álpayımlıq izleme.

Tuwrı til tas jaradı.
Bura til bas jaradı.

Til buwınsız — oy túpsiz.

Túyirli sóziń bolmasa,
Sóyler sóziń az bolsın.

Kóp qıdırǵan gezbe boladı.
Kóp sóylegen ezbe boladı.

Tabılǵan sózge dawa joq.
Maqul sózge ne qarıw.

Gúreste batır jeńedi,
Dawlassa sheshen jeńedi.

Úlkeymek ózińnen,
Kishireymek sózińnen.

Sheshenniń aytqan sózi bar.

Shiyrin sóz shekerden shiyrin.

Sheshen sózshil keledi,
Ańshı izshil keledi.

Sharbaya jeńdim dese,
Sabırlı kóndim der.